

तदनुभवः येन तु ज्ञातता तथा तत्स्वरूपमिति चेन्न ज्ञातो ज्ञास्यते
 ज्ञेयमुमानादावप्यापत्तेः । ततश्च विवक्षितः स्मृतिविवेचनमन्तरोवाक्ये-
 नाप्यनुभाष्यत्वात् कार्यकारणाभ्यां ज्ञानुगतत्वरूपस्य प्रागसिद्धेर्जाति-
 त्वस्य सङ्गोपसङ्गादप्रसङ्गमिति । नापि चतुर्थः यतः कार्यगतवैलक्षण्य-
 यद्वाभिवर्गमेव कारणता साक्षात्कारण्यं वा ज्ञेयमिति न केवलं प्रत्येकं
 प्रदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य ज्ञानुपपत्तेर्मिथितेऽप्यस्मिन् सत्त्वयो दूषण
 मुच्यते तथाहि तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन कारकतात्वीयमपि यथार्थं
 ज्ञानं व्याप्यते तद्यथा पाणी पञ्च वराटवानपि धाय कश्चित् पृच्छति
 कति वराटका इति पृच्छ च ज्ञातपाणीयन्यायेन ब्रवीति पञ्चेति ततश्च
 पञ्चेति ज्ञातमस्ति वक्तुः आतुच्च दृश्यन्ते तावदेवं विधान्युदाहरणानि ।
 तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्नोति । वस्तुतस्तस्य पञ्चसंख्यावच्छिन्न
 त्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेदमननुभूतत्वरूपेण
 स्वरूपलक्षणेपेक्षयात् । न च वक्तुः संशयश्च निश्चायकाभावादेकतर
 कोटिशब्दहारस्तु लक्ष्यादिप्रवृत्तिवदित्युक्तं तत्राप्याहाररूपैककोटि
 निश्चयास्थानादन्यथा संशयस्तु कोटिद्वयसमुच्चयतापत्तेः । न च प्रमेव
 तदित्युत्तरीकरणीयं मध्येऽध्यक्षादिदूरन्तर्भावत्वात् । अथभिचार
 कारणजले सतीति विज्ञेयणीयमिति चेन्न तत्त्वप्रत्यक्षार्थापातात् कान्त
 तात्वीयत्वादमपि ज्ञानं न अथभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्य-
 माख्यानुमीक्षिषे अथभिचारिणोपि कारणविशेषावधारणत्वप्रसङ्गात् ।
 न ह्येतेतुक्रमेवाशय यथार्थत्वं निवामकाभावेनातिप्रसङ्गापातात् । अथय
 मस्याथभिचारित्वे अथभिचारि नियतमेव कारणं वक्तुं किन्तदिति
 चेत् स्वात्मनैवात्र प्रमे दीयतामुत्तरमभवता येन नियतेषु प्रमादार्शिसु
 घेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेदकत्वं यथं
 लिङ्गाभासादिष्वपि जातं लिङ्गिज्ञानं देवगत्यास्थितलिङ्गलि-
 ङ्गिनि लिङ्गिमत्वेन वा यत्स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा
 तदति लिङ्गिरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं मोक्षरयन्यासास्या बुद्धे

लिङ्गान्तस्यैव किंवा वा लिङ्गिनि वङ्गादात्म्यं विषये आमात्मा
 खीनादेकोहोपापदिहारादिति । आमात्मात्तद्विषयस्य
 वस्तुभूतालिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेन्न विशेषस्यान्यत्रेपि तज्जातीयमात्र
 वचनमात्रांशे दोषापरिहारात् । सामान्यसत्त्वककोटिनिविष्टत्वात्
 विशेषस्य तस्य च तत्रास्थित्यैव स्फुरणात्तैव दोष इति चेन्न विशेषा
 प्रतिभासे सामान्यतत्त्वकावतत्वाप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्त
 यज्ञदत्तसम्बन्धितसंशयेपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य
 निवृत्तिरविशेषरूपाया च प्रवेगे व्याप्रादेरननुग्रहप्रसङ्गात् सामा-
 न्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषान्तरावसाकल्पनानवकाशात् ।
 सामान्यसमवाययोरप्यन्यथोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं निवृत्तिः
 सत्त्व्यातिप्रवेगापत्तौ । तत्रत्यधर्मप्रत्यक्षत्वात् तादात्म्यारोप
 सचेति चेन्न तथापि धर्मिणि जातौ च प्रमात्वादेव दृष्ट्यात् संसर्गा
 रोपनिमित्तत्वात् तादात्म्यारोपानुग्रहेः परार्थानुमानाभासे हि प्रति
 पादितपदार्थसंसर्गारोपकारणसम्भवात् तथापि तत्र तादात्म्यारोप
 कल्पने च तथाभ्युपेयस्य निष्प्रमात्तत्वात् कस्यचित्तत्राव
 संवादजातिसंसर्गस्य मितौ का प्रति का वा प्रति सिद्धसाधने
 तत्राप्यन्यत्कल्पनायां सिद्धत्वस्यापत्तात् । तत्र च हेवाभासस्यापि
 यथार्थयहितशेक्तानिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यथाभासेऽन्यप्रति-
 भासकल्पनायां निर्निमित्तत्वात् । सिद्धसाधनमित्येव वा व्यच्छेदात्
 यथार्थानुभवः प्रमेयपक्षत्वं यथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा व्यर्थं
 सदृशत्वं वा स्यात् । नायः पूर्वनिश्चयत्वात् नापि द्वितीयः व्यभि-
 कारिणोपि प्रमेयत्वादित्यर्थसादृश्येन प्रमात्वापत्तात् । ननु ज्ञान
 विलम्बोक्तेन रूपेण सादृश्यमिदं विवक्षितं नच प्रमेयत्वादिस्थित्य
 व्यभिचारीपि प्रकाशनसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं प्रमे-
 यत्वाद्यं प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया व्यभिचारी-

योपि प्रमात्वाभ्युपगम्यतेति । नैतद्युक्तं प्रकाशमानेन रूपेण प्रमा-
 वायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्येण प्रमाप्राप्तेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वा-
 न्नीकारादिति । प्रकाशमानरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनु-
 भवस्य विवक्षितम् अर्थस्य हि यथा समवायाद्भूयं विशेषणीभवति
 तथा विवेकभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न एवं हि
 सुखोपपत्तिरिति रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्तिनीं युक्तिं
 रजततथा गाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । नच वाच्यमिदमेव सा प्रमा-
 पीति न व्यभिचारोद्देशेन युक्तिमतीति यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यं
 प्रसङ्गात् । अनुभूतिः प्रमेत्युक्तमेव हि तावन्नान्यतिप्रसङ्गः सर्वस्य
 व्यभिचार्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनवे धर्म्मिण्यपि प्रमात्व
 सम्भवेन प्रमावाभेवानुभवत्वस्य स्वीक्यते । यदि त्वंशतोपि व्यभिचारि
 प्रमावच्छाया स्यादिति चेत्तसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं
 तदा न युक्तमुक्तदेवात् । अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वेण
 विशेषणभावाद्यज्ञानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा नच तावता धर्म्मिणो
 धर्म्मविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विवक्षान्तरस्यवच्छेदकत्वादिति
 तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्म्मिण्यपि प्रमाणं स्यात् सर्वतन्मा सादृश्येण
 भावात् व्यभिचारिज्ञानांशमनुरूपं तदीयप्रमितिकोटिनिक्षेप
 सादृशिकादिविषयता किमव्यभिचार्यशानुरोधेन व्यभिचार्यशस्यापि
 प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता शक्यन्ते ज्ञानभूतिवज्ञान
 त्वादयः तादृशव्यभिचारविरोधिना लक्षणीकर्तुं यदि बाध्यार्थांशा
 धीरबाध्यार्थोपेक्ष्यमेव तदा सौम्यायकुम्भादिवहूरत्वात्तुहिनद्युक्ति-
 विद्युदादिपरभागाग्रहणादवयविनाश तावत्प्रमाणाग्रहणादप्यपरि-
 माणमुत्सिद्धत्वत्वं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात् । कञ्च खभ्यं
 देशकालाशोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्ति
 सामर्थ्यादाहरणं येन तत्प्रामाण्यं गम्यते । यदि च बाध्यार्थांशे बाधा-
 दशोऽप्येते तद्बोधमिच्छात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थ

जातीयमबाध्यसपि मिथ्येति मन्वसाने किमुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोका-
प्रसिद्धप्रमोदाहरणत्वात् । अत्रोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेष-
वर्णतया यदर्थस्यास्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमे-
नैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादानमिति ।
नैवम् । विशेष्यार्थे अनुभूतिरेव प्रमा न स्यादिति स्वच्छेदकत्वं
विशेषणत्वमभिमतं धर्मीपि च स्वसम्बन्धाद्धर्मान्निश्चितोति नोक्त-
देवत्युक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । अपि च एवं
तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिन्नस्यैव शुक्तिना रजततया प्रकाशिता
शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति । ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं
तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः । मैवं तर्हि दीर्घ-
दण्डः पुरुष इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैकल्येऽपि विशेष्यस्यानु-
भूयमानेऽनुभूतेन प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषणत्वा-
दिति ज्ञानरूपद्वारानपेक्ष्यतया विशेषणत्वमिष्टमिति चेन्न साक्षात्कृत-
इत्याद्यवगमनामप्रमात्वापाप्नोति । तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषण-
त्वमिष्टमिति तु दूरतस्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानाविशेषकत्वात्
अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति ननु
ज्ञानेऽपीति चेन्न तज्ज्ञानवृत्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वा-
दित्यलम् ।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्त्वं तत्त्ववि-
षयता वाथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात् । ननु सामख्यं सम्यक्त्वमिष्टं
अभिधीयते हि लोके न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्ध-
मिति तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यगर्थ-
विवर्णत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकारमवधारयमिति ।
नैवम् । सामख्यमर्थस्य जिं सर्ववयवसहिततत्त्वतया सर्वधर्मा-
सहितत्वम् । नाथः क्वनवयवपदार्थपरिच्छेदस्यैव सातवयवपदार्थपरि-
च्छेदस्यापि मध्यमद्वाराविवक्षितस्याप्रमात्वापाप्नोति । नापि द्वितीयः

यत्सर्ववित्तरिच्छित्तीनां सर्वसामग्र्यमोत्पादते । अथ मन्यसे सम्यक्
 शब्दः स विशेषार्थः यदपि लोकेऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं
 तस्यापि न मया विशेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मपरि-
 र्च्छित्तिः प्रमेयवृत्तमभवति । विषयमादवोहि विशेषमपश्यतो जायन्ते
 इति तद्व्याख्यार्थे विशेषकमिदं विशेषाणाञ्च सर्वेषां विशेषान्तरा-
 न्मध्यप्रगमेऽपि स्वरूपमेव केवाच्चिद्विशेष इति । नैतद्युक्तं विशेषपदेन
 विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव युक्तियुक्त्यादे-
 र्भेदोपपत्त्यादयान्तात् तस्यापि प्रमातृत्वं स्यात् । प्रत्यर्थं व्याघातकारा-
 नाञ्च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतत्वातिप्रसङ्गात्
 उभयथाप्यसङ्कुततापत्तेः विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाप्य
 भेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्येवातेरपरिहारात् । यत्तु कश्चिद-
 बोधत्वाच्चिदर्शो विशेषशब्देनाभिधीयते यददर्शने भ्रमस्तत्र यावकाशो
 यददर्शने च बाधव्यवस्था तदनमध्यप्रगमे तत्त्वात्स्वविभागो न स्यात्
 भवितव्यश्च तेमान्यथा व्याघातादिति । सदयुक्तं न तत्रैवैवविधो
 विशेषोऽभिधातुं शक्नो यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृष्टः
 सर्वविशेषोपलम्भसम्भवात् । नच व्याघातदृष्टभयमात्रादसावुपपाद-
 यितुमशक्नोऽप्यभ्युपगन्तव्य इति युक्तं तदुपदर्शनाशकत्वेन व्याघातपरि-
 हारश्च कश्चिदन्यो निर्वर्तकमशक्नोऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते
 नहि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने
 वा वाक्प्राभासे वा प्रतिपत्तुमशक्नमिति प्रतिपत्त्यासङ्गतया येय-
 मप्रतीयमानतत्त्वना ततोवरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव
 कल्पना भद्रा वज्रश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामनुकथयिष्यामः ।
 * न ब्रूमो विशेषव्यवस्थापलम्भो विशेषसहितोपलम्भ इति किन्नाम विशेष-
 वगसहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा च न युक्तो रजतत्वं विशेषोऽस्ति
 तत्त्वार्थं रजतजमेऽपि तत्रसङ्ग इति । नैवम् । उत्तरोपेत्यैव निरस्त-
 तात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्ति-

त्वादेः सत्त्वात् प्रसङ्गसत्त्वनिवारणम् । विशेषतस्तदभिधाने त्वमनु-
ग्रम इति बाध्यबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं नस्तु जडतरो न
जहाति स आत्मानात्वात्वाभ्यां नदीतीरे पक्षपक्षानि सन्तीत्येवं शेष-
ाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं कं विशेषमेकत्र प्रस्थिति यमपरत्र न प्रस्थ-
वीति एष्ट्या प्रतिबोधनीयः तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जडतमः कश्चि-
द्यदि स्यात् सख्यं प्रबोध्यः ये ते विशेषान्तरप्रवाहलीकारेऽनन्तवि-
शेषाविति भयात् त्वया स्वतएव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं
तावत्परस्परव्याहृतमतेऽनुग्रहेणैकस्याभावादव्यापकत्वं स्यादिति ।
बाध्यव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुग्रहिरिति चेन्न कान्तिबाधव्यवस्थाहेतेर्न-
मेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न व्याहृतेर्बाधस्य च तद्विपर्ययार्थ-
प्रमात्रेण तदर्थाननुग्रमात् प्रमात्राद्याप्यव्यवस्थापनादिति शङ्कान्त-
रास्ति आनातः परास्ति बाधार्थं विशेषणदूषणदूषितान्येवोपनिपत-
न्तीति विरभिधानभयान्नोक्ताणि । किञ्च तर्कज्ञानमाहात्म्यं च
संशयविपर्ययो परिरुद्धमानयव विशेषे भवन्ति तैरतिप्रसङ्गः स्यात्
नवाहात्म्यं तौ नाभ्युपगन्तव्यविति युक्तं विप्रलम्भकस्य बाधप्रयोग-
मूलतयाहात्म्यभ्रमस्य ज्ञातव्यत्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं
प्रयुक्तं तच्चाहात्म्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् परिच्छेद-
शब्दश्चानुभूतिपर्यायेऽनुभूतिद्वयं नातिक्रामतीत्यसम् ।

नाप्यव्यभिचार्यनुभवः प्रमेति युक्तम् व्यभिचारिप्रदस्य यदि
तत्त्वविषयाद्यन्यत्वं तदादूषणान्युक्तान्येवानुवर्तन्ते । अथेदमुच्यते व्यभि-
चारित्वमर्थविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं धर्मेत्तार्थ-
कादेव ज्ञानं उत धर्मात्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ सादृश्यत्वाद्देशेव
ज्ञानं वक्तव्यमिति रिति । नाद्यः अतीतानागतानुमित्याश्रयापनात् ।
न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् ज्ञानसमानदेश-
मर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः ज्ञानार्थ-
भेदवादे सर्वाकारेण तत्त्वाम्यानुपपत्तेः । अभेदवादे तु भ्रमस्यापि

तथाभ्युपगन्तव्यप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् तै स्तैश्च विशेषैः
सादृश्यात् विवक्षितत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणाद्यावत्तन्ता
इत्यन्तम् ।

अधिसंवाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् अविश्ववर्तित्वं हि ज्ञाना-
न्तरेण तथैवोक्तित्वमनार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीततया स्वप्रतीय-
मानार्थत्वं वा स्वप्रतीयमानस्याप्यविषयत्वं वा अन्तर्देव वा किञ्चित् ।
न प्रथमः सारावाहिनो अमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । नच प्रमाभूतं
ज्ञानान्तरे विवक्षितमिति वाच्यं प्रमाथारथं स्वस्वमात्रत्वात् नापि
द्वितीयः अज्ञातवाद्यस्मन्वापनात् सुखदशोत्पन्नसुकृष्टकृष्टज्ञानदे-
दंष्ट्रेन्द्रियदशोत्पन्नतत्त्वोक्तिमज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्व-
प्रसङ्गाच्च प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाथा-
रथं लक्ष्यमात्रत्वादित्युक्तमनुवर्तते । अदुष्टकारणककारितेनावशि-
तत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमाशङ्कनमस्तु । किञ्च दुष्टत्वं
स्वरूपमनन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्गिरूपत्वात् । ननु किमेतावता दुष्टत्वं
विपरीतज्ञानप्रयोजककृतेतुगवोविशेषयति सुवचमेवेति न विपरीत-
पदव्यवच्छेद्यायाः प्रमाथा अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवैय-
र्थ्यात् । तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं
ज्ञानं नास्तीति स्यात् । विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमेवेति चेन्न तस्या-
रथं लक्ष्यमात्रत्वात् तदीयस्वरूपस्योत्तरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो
व्यवच्छेदः प्रत्येतद्वदिति अथक्किन्नतज्ज्ञानमन्तरेण अथक्किन्नतज्ज्ञान-
मप्यकामित्यात्माश्रयान्नान्याश्रयौ क्वनवस्था वा । “एकोऽनेकविशेषे
ऽर्थे विशेषो यत्र सम्भते । तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति ।,
नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्विशेषो वा कश्चिदभि-
प्रेतः स्यात् । आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानासत्वाच्च
बोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स्व लक्ष्यक्रिया वा सामर्थ्यौ
वा उभयस्यापि पूर्वोद्घोषानिहतः । एकदा च सर्वत्र प्रमाशङ्कनम्-

वेन क्रमावयने तत्तदर्थक्रियातत्सामग्रीपरम्परावागमनियमाभ्युपगमे
 एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्यवसानप्रसङ्गात् विच्छेदाभ्युपगमे
 त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाप्रथममप्रमात्वापत्तेः । वास्तवतदर्थक्रि-
 यार्थवस्य च दुर्गिरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् तथाप्रतीतिमानस्या
 प्रमासाधारण्यत् । नन्वेवं वतुर्थः प्रक्षोऽस्तु तथाहि अर्थक्रियाकारि
 विषयश्च वा विसंवादित्वमिति यथाह प्रमासमविसंवादि ज्ञानमर्थ-
 क्रिया स्थितिव्याविसंवादइति न सामान्यतो विवक्षायां ज्ञानत्वमपि
 प्रसङ्गात् । प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति
 चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विना
 प्यर्थक्रियां तददर्शनसम्भवात् । अर्थक्रियाप्रमितिरभिधित्वेति दू-
 वितमेव प्रमायाएव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसंवादात्प्रमाणं
 सर्व्वमुच्यतइति चेन्न तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि
 सम्भवात् कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात् । एतेन प्रा-
 म्यादिवोग्यताविसंवादार्थइत्यपि निरस्तं दुरावाधरेण चायं धर्म-
 कीर्त्तः प्रत्याश्रयवहितेन भाव्यमिहेति । अवाधितानुभूतिः प्रमे-
 त्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसङ्गकत्वात् कालान्तरेपि
 च नाधविरहस्य दुर्गिरूपत्वात् खतो बाधविरहस्यातिप्रसङ्गकत्वात्
 सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति । तर्कसंशयाविपर्य्यय
 स्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृतिव्यतिरिक्तखण्डनव्यायेन
 निरस्तत्वादिति । जातिसत्त्वरमिच्छतश्च प्रमात्वलक्षणव्याप्यमिसम्भ-
 न्वात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् अस्याज्ञातस्य तद्व्यवधारणकत्वे प्रमाया
 मप्रमात्मसंशयो स्यातां दोषाभावसङ्कटतस्य तथापि चाज्ञावमान
 ज्ञमसंशयप्रमादिब्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि तदापत्तेः ।
 ज्ञातेन कक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न
 तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन तथा सति क्वचिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमाविप-
 र्य्ययसंशयानवकाशादि स्याज्जिह्वतः मनसैव निर्णीतत्वात् चिज्ञान्तर

सामेक्षेण च मनसा संवेदनं विज्ञेनैव वागमतेन साक्षादीभूय चाप्यत्र
मित्वापि प्रत्याश्रमात् तच्चिह्नेनैव प्रमात्प्रतीकस्त्वनाप्रवित्तेना-
प्रसे। तेषां नामात्मे च कानि तापीति वक्तव्यं स्यात् तच्चिह्नानां यथो-
पन्यासं सर्वथासेव दूषितत्वात् प्रमात्प्रतीकपरतत्त्वव्युदक्तिप्रकाशे तु
विकारेण दूषयिष्यात्। एतेन शक्तिविशेषः प्रमात् तद्योगः प्रमा-
वस्तुशक्त्यापत्तं दुरवधारणत्वात्। यच्च किञ्चित्प्रमाया चक्षुष्य
मुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा ज्ञाद्यापत्तिः।
प्रमित्येतन्मानवधारणे तदवधारणता। मानवधारि वस्तुतस्तु तथेति
चेन्न वस्तुतो न तथैव किमेति वादिन्यनुत्तराप्रसे। प्रमात्प्रतीकस्या
वैयर्थ्यापत्ताच्च। वस्तुतस्तु प्रमेन एव घटादितत्त्वव्यवहारोपि तर्ह्य-
त्वेत्यास्तां विस्तारः।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकारणे प्रमात्प्रतीकप्ययुक्तं करणार्थं
निरुक्तेष्व। अनु कारकान्तरेऽपरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्तुं
हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पा-
दनेऽपि व्यापारवत्तथा निष्पादनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात्-
यत् कर्मापि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्माविषयो
भवति कर्माभावे विषयाभावात् कारणव्यापारएव न निष्पाद्यतइति
तस्मिन्नाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति। एवमपि करणस्यापि करण-
व्यापारनिष्पादकत्वं सम्प्रदानापाकनशेषत्वासार्वत्रिकत्वम्। करणतु
सार्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽपरितार्थं सार्वत्रिकोहेतुः करण-
मिति। सैवं। अस्तु तावदविज्ञास्तिरसमीपमिदं व्याख्यानं अन्तर
शब्दो यदि विशेषमात्र्यवगच्छता न क्वच्येदकः नहि विशेषम-
पास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते यद्वावच्छिद्येत। नापि ज्ञानरूपशब्देऽ-
न्यवचनः तथा सति कस्मादव्यदितिविशेषानिर्द्देशे करणादिति
समभिप्रायराक्षणेन यथान्य ज्ञाना शरीरमव्यदित्यादौ तथा सति
करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्। तच्च नाकरणस्यैव

यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेष्व । नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपो-
पादानपरोऽयमन्तरशब्दः साध्यामेवातिव्याप्तापत्तेः । नापि कर्तृ-
कर्मणो अपरोक्षान्तरशब्दार्थं वैयर्थ्याभावात् कारकं चरितार्थ-
त्वमेवोच्यते । नाप्यनधिकार्यत्वायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः
तथा सति कारणजनकं हस्तादि न कारणं स्यात् व्यापारवद्वि कारणं
कारणमुच्यते । अस्ति च स्थानीसंयोगादिव्यापारवत्तेऽप्यत्रादेस्तथात्वम्
अस्ति च हस्तादेस्तत्त्वजनकत्वम् । न च हस्ताद्यकारणमेवाभ्युपेयं व्यापार-
वत् । कारणत्वेन साकारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कर्त्तृादिषु दुरन्त-
भावात् । समनकारकस्वीकारापत्तेः । न च अवधानात्तथाहेतुत्वमे-
तेषां किं नाम हेतुहेतुत्वमिति कर्तुरप्येवंप्रसङ्गात् । पुंस्वापारा-
हेतुत्वत्वादिति स्तेन कुठारजिवादि स्तवशब्देति परमस्यावयवत्वात् ।
सर्वत्र कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं
सङ्गात् कारणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादचक्षुर्गमिदम् ।
इतेनापि कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मणोरितिरूपेणैवमिति पक्षोक्तुर्दा-
स्यः । कर्तृव्यापारविषयः कारणमित्यपि न शरीरत्वमात्रं प्रवृत्तमानस्य
निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणाकर्तृ
व्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां कारणं स्यात् । नचैतत् शब्दा-
ङ्गीकारं भविष्यतः तस्यति कारकत्वानुपपत्तेः । न च साक्षात्कर्तृव्या-
पारविषयइति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः साक्षाद्यापार्यमनः
प्रवृत्तिक्रियायां प्रसङ्गतादेवस्थ्यात् अव्यापकत्वाच्च । अथ सत्क्रिया
हेतुत्वत्वात्कर्तृव्यापारस्य विषयसत्क्रियाकारकमिति तस्यैव न
अनीश्वरवादे अङ्गुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवत् सुषुप्तानन्तरभावि-
न्याः प्रमायाः परिगणितकारणोपाधिभेदपरिसंख्यातिषु प्रमाराश्विषु
वह्निभावप्रसङ्गात् अचेतनस्यापि कर्तृत्वे जातिप्रसङ्गात् । सेश्वरवा-
देऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्वं करणमिति नाकरणं कारणं स्यात्

योमित्यभिधाने च कारणमात्रं व्यवहेरिति कारणं कारणमित्ये-
 वाक्यार्थं कृत्वा विशेषणपुरुषकारशासः । अथ मनसि न प्रमात्तरणव-
 ज्जेदाय विमुक्त्या नि किन्त्वस्यापि धर्मिणा रूपभेदेन कारणपदाभि-
 धेयतापदमादायति एवं तद्वैतन प्राप्तिङितस्य कारयत्वास्तद्वैत-
 प्रवृत्तेन त्वया खल्विमात्रमस्तु भवेत् । नच कारणपदप्रवृत्तिनिमित्त-
 भेव अक्षरार्थं गन्वत्त्यदेः पुष्ट्यादास्तद्वैतवापत्तेः । अपि त्वं
 वस्तुमात्रं कारणमित्यभिधायैव किन्न कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपा-
 दर्शितः । स्यादेवं यदि सर्वत्र वस्तुनि कारणव्यवहारः स्यादिति चेत्
 तर्हि त्वदुक्तसौक्ष्म्यमपि भवेत् । यदि सर्वत्र कारणे कारणव्यवहारः
 स्यादित्यपि पश्य नहि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्यचित्कारणव्यवहारः
 कर्त्तरि तावदस्ति लोके प्रमाणमिह देवदत्त इति शास्त्रेऽपि मन्वायु-
 र्वेदग्रामाख्यवत् तन्नामाख्यमात्रमात्रमात्रादित्येति चेन्न किमयं मानव-
 कोऽभिव्यवहारश्च मौख्यो मुख एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पि-
 ताभिनिमित्तास्तु मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्ततश्च निमित्तादिति
 बाधकदर्शनेन परिशिष्यात् गौणतयैव तद्वैतमात्रमात्रा-
 युक्तत्वात् । कारयेवं कर्मण्यपि तेन श्लोकेति चेन्न तावदयं प्रकौपदर्शनादाहृत्य
 शास्त्रोक्तयोः । क दृश्यते घटं पश्यतात्यर्थं घटेः पश्यतीति यदि
 तु त्वचेति किं केषां स्यात् तत्र च नादरं विधानुमुक्त्यामहे । प्रमेय-
 मात्रं कारणमिति वस्तुता वामहृत्स्मिन्सि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र
 एव कारणव्यवहारोक्तिवमेवमनुरोक्त्यं स्यादिति । घटेन पश्यती-
 त्याद्यनाभिधानवशाच्चप्रयोगः नहि सर्वं साक्षात्किन्नं प्रयुज्यत इति
 जित् मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति तेषु कारणव्यवहार इति वक्तव्यः
 स्यात् नचासौ शब्ददर्शन इति ।

किञ्चा कथं गत्यवच्छेदेन सम्बन्धि कारणमित्यपि न तथाहि
 कथं गत्यवच्छेदो योग्यत पर्यवर्तते इति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्या-
 दिति प्रोक्तं सदा सम्बन्धीत्यनेन कासविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाभि

धीयते ततोऽन्त्येऽपि काले सम्बन्धिताऽध्यायवच्छेदपदेन विवक्षित-
 तेति चेन्न सम्बन्धीत्यनेन किं कालविशेषनिश्चिता सम्बन्धिताभिहितता
 येन कालान्तरेऽलम्ब्यसम्बन्धिताभिधानाय पदान्तरमपादीयते । अथो-
 च्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्याभिधायित्वः कालविशेषनिश्चितं सम्बन्ध-
 मादायापि पर्थ्यवन्तानि सार्थकत्वं भवत्येति कालान्तरेऽसम्बन्धि-
 तदा व्यवतिष्ठमानं कर्माद्यपि कर्मणः प्रसक्त्यैव तत्रावच्छेदाय काला-
 न्तरे सम्बन्धिता पदान्तरमभिधीयत इति तैव तर्हि तेनापि कालिदेव
 कालान्तरे यदि सम्बन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धि-
 पदव्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति क्यतापि कालान्तरे सम्बन्ध-
 व्यवच्छेदाय कालान्तरेऽपि निवेष्टनीयं स्यात् । अथ यदा कदा-
 लिदपि योऽवच्छेदः सर्वत्रा व्यवच्छेदा विवक्षित इति तर्हि सम्बन्धि-
 पदस्यैवा विवक्षास्तु कस्याधिकमुपपादय तदिवक्तव्यम् । निवेष्टव्यव-
 च्छेदेन सार्वजनिकत्वसाध इति चेन्न निवेष्टव्यवच्छेदस्य विध्यमन्ति-
 रेकार्थत्वेनाविधेयात् । तद्वर्गिकं सम्बन्धस्य सम्बन्धसामानाधिकरण्य-
 मयोग्यव्यवच्छेदेऽप्येवमेव स्यात् इति चेन्न तथापि सत्त्वकाले तथा-
 सत्त्वोपपत्त्यात् । सर्व्वेति चेन्न यद्येवं तत् किं करणसत्त्वकासां अपि
 योग्यव्यवच्छेदः क्रियायाः यावत्सत्त्वमिति चेन्नर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं
 तावत् सत्त्वमदोऽव्यवच्छेदेन यदिपि सुप्रसङ्गितं वा एतत्करणमित्ये-
 वास्तु सम्बन्धीत्येव वा एता विवक्षितमित्युक्तमेव । कर्मणोऽपि क-
 यापि कुक्ष्या सम्बन्धितसार्थकतामुपपादय यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते
 कृत्तितेऽव्यवच्छेदायाः केऽप्यव्यवच्छेदः करणसत्त्वः कर्मणः
 भाविनश्चतुर्दशस्तत्त्वव्यवच्छेदः प्रति पृथगभिधायित्वं सत्त्वान्तर-
 कर्मणः कर्मणोऽपि स्यात् । ननु तत्राह दृष्टं तस्मात्तत्र कर्मणोऽपि स-
 पत्त्या कारणकत्वस्य दूरनिमित्तत्वेन कारणसत्त्वस्य भाविनत्वात्तद्व्यवच्छेदः नत
 तत्र सम्बन्धस्य नास्ति व्यतिः सम्भाव्यत्वमित्याद्या दूरपक्षव्यापः ।
 अथ कार्यकारणभावसम्बन्धो विवक्षितः न कर्मणोऽपि सत्त्वान्तरपक्षे ।

बोधमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायेव निवृत्ते भवान् आकलितं कि-
 ललाभिः सामग्र्यमपि कारणमित्यत्र न शब्दधत्तः प्रत्यक्षपूर्विकां श्रुति-
 मव कार्ष्णिक्येति वा शब्दापेक्षित्यति भवानस्मानिति । इह न सामग्री
 कारणं किन्तु तदेवकारणानामुक्तः प्रत्येकं तथा सामग्री तु यदनन्तरं
 कार्यं भवेत्तदेवेत्येतावन्मात्रमपेक्षितं चेन्न एतादृशस्य सामग्रीत्वज्ञानस्य
 कारणमपि सत्त्वात् कारणस्यापि सामग्रीत्वाप्राप्त्या किंवाविभागोदौ न
 विभागसंशयनाश्रयि प्रति तथात्वापत्तेः । ननु प्रतिसामग्र्योक्तदेशं
 नियतपाशभावादिति कारणत्वज्ञानमित्यते तत्सामग्र्यप्रसंगोति तथं तद-
 कारणता प्राक्काण्डमस्तर्भास्य सामग्री तादृश्याश्च तस्याः प्राक्सत्त्वमेव
 नास्तीति चेन्न तत एव प्राक्काण्डत्वाकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तद-
 निवेशात् । अपि चैवं विवक्षितमपि कारणं न स्यात् नहि वाच्यत्वं
 व्यापारवतोपि तस्य क्रियाजनकत्वं क्रियाकाशे त्वमपि तदनुवृत्ति-
 निमित्ते प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संग्रहेणपि वक्ष्यमासिद्धेः प्रत्यत-
 चिरस्थिरकरसंयोगो स्पृष्टे स्वयंप्रसाकारणस्यार्थेनेन्द्रियसंयोगस्यैर्यस्य
 मन्तुमुचितत्वात् । यावत्स्वयं कारणमिति भाषायां सर्वस्मिन्
 तत्स्वयंकारणे कारणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसम्भ-
 व्यात्मकस्य कृत्रिमत्वात् सत्त्वं कालं प्रति कालान्तरभावादिति । अथ
 क्रियायां श्रयोपाप्यवच्छेदेन सम्बन्धोत्पत्त्यायमर्थो यस्मिन् सति भव-
 त्येव क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनन्तरं क्रियेत्यद्यत एव उत
 यस्मिन् वर्तमाने क्रियेत्यद्यतएव उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्येव
 उत यस्मिन् वर्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव । नाद्यः सामग्र्याः कारणत्व-
 प्रसङ्गात् हस्तादीनामकारणत्वप्रसङ्गात् सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि
 प्रमाकारणत्वप्रसङ्गात् । नच प्रमेयमपि प्रमायाः कारणं स्यादेवेति
 वाच्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः । नापि पितृभ्यः स्पृष्टेन
 सह स्थिरसंयोगस्य स्पृष्टेनेन्द्रियस्याप्यपनात् तत्स्वयंऽपि व्याप्तत्वा-
 देन प्रमानुत्पादनात् । नापि तृतीयः सामग्र्यादेः कारणत्वप्रसङ्गात्

उत्पत्तेः सिद्धे करणत्वप्रसङ्गाच्च । नापि तत्तुल्यः सङ्गमादिनाः
 करणत्वप्रसङ्गात् । अथ क्रियया अघोमच्चवच्चैरेव सम्बन्धितं करण
 त्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति । मेवम् ।
 इत्याद्यव्यापनात् कस्यायं तद्व्यापारो नाम किं तज्जन्तं कारणम् । उत
 तदाश्रयं कारणम् । भावः शिङ्गुपरामर्शो तदसम्भवात् । प्रश्ने प्रथम
 धूमादिदर्शनस्य व्यापिष्णुतिनारा त्रितोयतिङ्गुपरामर्शव्यापार उच्य-
 यतः करणत्वमेष्टव्यम् । यच्च परमाश्रयेव्याप्यस्य स्वर्गोऽयं प्रमिति
 रितोयव्याप्तत्वपरामर्शव्यापारकानमानमिच्छित इति चेन्न अन्यथा
 ज्ञातादिधूमादिव्यापिष्णुत्वात् । तस्यां प्रथमतः प्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्या-
 पारकत्वसिद्धेः तद्व्याप्यत्वकल्पनस्योपपत्तदपि कारणमिति चेन्न
 कभावादिप्रापेक्षानिर्वाणप्रतिपत्तिवत् प्रागुपजातवर्जित्याप्तधूमस्युत्पत्तेः
 प्रथममपि योऽसौ वक्ष्याताः सोऽयं भूभरति परामर्शोपपत्तेः । नित्य
 सापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न प्राक्तकारणोपपत्तौ
 नान्यत्रैवमिति नियमे प्रमाणस्याभावात् । तस्य व्यापाराभावात्तान्-
 मित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव
 सिद्धं स्यात् तत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वमिति
 चेन्न नित्यसङ्गतितात्पर्यवद्भिनापि निर्विकल्पकं सविकल्पकत्वात् कैश्चिरे-
 धेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रसाजाभावात् । नित्यसङ्गतिनेपि निर्वि-
 कल्पकं मस्युत इति चेन्न कारणान्तगादेव तदुपपत्तेः तत्र निर्विकल्पक
 कल्पनायां प्रमाणान्नात्रात् । अत्युत तत्सङ्गत्तन्मस्य सुभावात्नतिरेकाश-
 रमात् तथापि यत्किञ्चित्कल्पकं तदेव तद्व्यापितिकल्पनास्त्वमिति
 चेन्न तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्ययमतिप्रमत्तमिति । शब्द
 अत्रसङ्गतिर्कर्मस्य वा व्यापारवतः प्रसङ्गात् । अथवा योऽत्रस्य
 शब्दप्रतिभावात्करणत्वप्रसङ्गात् । सङ्गतिर्कर्मोऽत्रियथापार उच्यते इति
 व्यापारान्तरश्च तस्य क्षणिकमस्तिमं विधरे । योऽत्रस्य दोषः । शब्द
 एव तद्व्यापारः किञ्च स्यादिति चेन्न तस्य कर्मत्वेन करणत्वादिबहि-

भवति । कर्माभ्यामेव कर्त्तव्यं का ह्यतिगि वि येन कृत्यं दुर्हो कार्यं वा
 मृगभयवत्त्वेन यद्विषयः शब्दस्य करणत्वमारतया करणकोटाभि
 प्रदेष्टुमिच्छति नित्यमपि यामकत्वतिराग्रापत्तेः । घटादिषु हि घटद्वाराद
 सत्त्वघटादिसंभवापारं न वि वि समभिरिति चेत् किन्तु स्यात् तथा
 च । वाशेऽष्टमं अन्यमाभ्यासिं दृष्टं अन्यं वि तावत्तमः । क मसत्त्वं
 मुमुक्षुमागमिष्येननुवादिनाम् । तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्नि
 र्मेमः पुनः । आत्मिकं मिथिलानाथं न मे निरुक्तं दृष्टतइति । वायि
 दितीयः सिद्धुपराभर्त्ताकुम्भितयतग्नवप्रसङ्गात् निर्विकल्पक
 स्यामि तस्योपगमे सविज्ञानकानात्म्यत्वात् कृतचेत्तावत्तस्य तदेतु
 व्यापारत्वे चाप्यपत्तेः । किञ्च कलाव्यभिचारित्वं किन्तुसिद्धेव काले
 प्रत्यक्षवन्निधमः उत तदनन्तरं कृत्यसत्त्वनिधमः । तावः कारणस्य
 पूर्वभाविताया अवश्यवत्त्वत्वात् । न द्वितीयः प्रागन्तर्यं यद्यव्यव
 हितानन्तर्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः कारणत्वपत्ते इत्यादि
 दृष्टव्यत्वापत्तेः । व्यापारव्यापारवत्त्वं तथाहि कर्मादिव्यतिशयः ।
 अथ अनन्तर्यप्रागन्तर्यं विवक्षितं तदापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्राये
 उत्तरायनमवर्त्तमानाश्चामः अत्रकलापाराभिप्राये च व्यवधाना
 समवात् कारणमात्रं कारणमित्युक्तं स्यात् । व्यापारवत्त्वं यत्त
 व्यभिचारइति किन्तुव्यापारस्य पराव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टत्वं
 वा । तावः इत्यादिप्रकारवापत्तात् । अतएव न द्वितीयः सागदे
 स्मर्यादकारणत्वापत्तात् । अपूर्ववाक्यार्थत्वादित्यपि अत्रमयागम्य
 फलकारणताभ्युपगमादिति । अथोच्यते यद्यनेव करोति तत् कारण
 सहामेव प्रमितीति तत् प्रमाणं मेवम स्यात्तदर्थप्रसङ्गादीनामकर
 तादा प्रमायवप्रसङ्गात् । येन प्रियापारणेन तत्तदव्यभिचीत
 इति चेत् सुखदिषमिती कारणव्यापारस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् ।
 शोभितं चित्रं पश्यतामरतया लक्षणात्वं न तदिदं चकारणभावात्प
 पत्तेः । व्यापारवत्तादीति तेषु एवं हि व्यापारवत्तत्वं न कारणत्वं न

[illegible]

दादिकर्तृकर्मणापत्तेः । यद्यपि सति प्रकारभेदेनापि प्रमाणप्रमा
 नाधिक्यवशाद्यन्तर्याना कृता न स्यात् । तेनैव रूपेण कर्तृत्वनिर्दिष्टा तस्य
 प्रमायामप्यन्तर्याने तद्विपर्ययस्य प्रमाणत्वस्यैव प्रमाणकत्वादिति ।
 परमत्यापारवत्त्वं करणत्वमित्यपि न व्यापाराभावात् । निष्कृष्टाभ्यां
 रक्षाकरणात्वात् । तच्च सन्निकल्पकयापारवतो निर्व्यक्तकालस्य
 तच्च प्रमायाः कर्तृत्वसिक्तत्वात् । कुविषये तदमुपपत्तेः । संस्थादादि
 पदार्थानुसंगेन च कृतेन कालेन च प्रमाणभावात् कार्यकृतेन कारका
 व्यापारत्वात् । अपि आशतकारणत्वात् । तच्च विदुर्मते परमार्थ
 व्यापारवत्तया करणमिति युक्तम् । अनुसितानुभावादेव परमार्थस्या
 निष्कृजत्वेन तस्यापारत्वानुपपत्तेः । अतोऽपि भिन्नभासीकृतमिति
 प्रतीत्य तदा तच्च वदितव्यासीदिति घटनमार्गं तत्रानुसंगेन धूमस्य
 परमाण्व्यापारवत्तया परमतायादृशनिरूपत्वात् । किञ्च यत्किञ्चिद-
 पेक्षया परमत्यापारवत्स्य सर्वकारणसाधारण्यसर्वकारणतापेक्षया
 परमत्यापारवत्स्य अपेक्षया परमत्यानुपपत्त्या सर्वाभिपत्तेः । कर्त-
 पेक्षयति चेन्न कर्तृत्वमिमांशपेक्षया विवक्षितत्वं कार्यसि प्रसङ्गात्
 ददर्शयत् । व्यापारवत्त्वमपेक्षाभिप्राये च कार्यसि सगुण प्रसङ्गः ।
 यत्तस्यापारवत्त्वमपेक्षया परापरकर्तृत्वमप्यस्य प्रसङ्गविवत् ।
 यावद्व्यापारवत्त्वमपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि कारणं न स्यात् व्यापार
 मित्येव कार्यकारणनिरासत् । व्यापारस्य विकल्पे तदनुसंगेन
 कृततापत्तेः । व्यापारवत्त्वं कारणाकारं न व्यापारवत्ते तद्वरम
 वापारमिदमिति चेन्न सैवमप्येव कर्तृव्यापारविराजत् । तदानन्तर्या
 निरुक्तकारणत्वात् । अनीन्द्रपक्षे चाक्षयवशादिभिरेव सत्या-
 पारवत्त्वमपि प्रसङ्गात् कृतार्थे च कारणवशादिभिरेव सत्यापारे
 कार्यत्वमपि प्रसङ्गात् । केषादेर्हि कारणवशादि व्यापारवत्त्वमप्येति
 कृतत्वमप्येव दृष्टाव्याप्तयेति । अन्तर्यामि कर्तृत्वमपि न
 अपिनेपि तन्मन्त्रांश्च सर्वकारणसाधारण्यत्वात् अथवा तन्मन्त्रांश्च

आपादयेत्तथा यागादप्यपमानम् । आपादयेत्तस्य च सत्त्वाद्युपा-
 दान् आपादयेत्तस्य सत्त्वकारकजापमानम् । किञ्च तस्याप्ये-
 तदि क्रियासत्त्वमुपाहार प्रत्यक्षेन्द्रियकारणमित्युपपन्नमर्थः । इ-
 त्ति क्रियासत्त्वमिति नित्यकारणिकानुमितिः प्राप्ता । अथ हेतोः
 सतः कार्यः क्रियासत्त्वमुपाहारस्य सत्त्वानुमित्यहेतोर्नित्यस्य
 कुतः कारणम् स्यादिति । नैवम् । किं तद्धेतुत्व यत्रास्यन्मिमांशविशि-
 यस्य जितपूर्वमानित्यमिति चेत् अस्ति तावत्पूर्वमपि नित्यस्य
 मपि यदि कारणमात्रं प्रयोजकमित्युच्यते तदा भवति प्रतिपत्त्यं केन-
 चिद्वैयर्थ्यादिति चेत् तत्प्रतिपत्त्यं प्रति अन्यथा चिद्वैयर्थ्यादेः परस्परव्यभि-
 चारस्य कारणिकैव प्रमाणात् । सन्तर्पणमात्रेणैव तथ्यत्वे च प्रमा-
 नाधारस्य अपि तात्पर्यकारणत्वात् । अस्मात्सन्तर्पणमात्रं
 प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषप्रत्येयकत्वनिघनदर्शनात् ततो येन
 केनापि रूपेणैवैवस्य प्रमाणां निघनत्वमुपपद्यते तेनैव लक्षणे प्रस-
 ङ्गापत्तिः । अथ प्रमाने तत् प्रयोजकं नानुमितिवादाविति तेषां
 निघनपाधित्यविशेषेणोक्तत्वात्तद्विशेषात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष-
 यागादप्युपाहारमिति अन्यथा चोत्तरकारणकत्वात्पत्तेः । अतः नानुमिति-
 यदा तदा कारणं प्रमाणाविवक्षितजातिविशिष्टपदेष्टकं प्रमाणां तत्त्व-
 खल्विमां प्रत्यक्षेन्द्रियमित्येव भिन्नपदेष्टकमात्रं । न च प्रमाणा-
 प्रमेयं वा तद्धेतुहेतुः प्रमाणाभिधु यथायथं चतसृषु साधारण्यमिति
 भिन्नपदेष्टकपदेशविषयत्वमिति । नैवम् । निघनित्यपदे तावत्पूर्वमे-
 तद्वैयर्थ्यादिति पुनरुक्तं नानुमितिप्रतिपत्त्यत्वात् । अथ ज्ञेयस्य च सा-
 द्वात्म्यादिव । सर्वान्द्रियजन्यनिघनित्यस्यार्थस्यार्थं कारणत्वप्रभङ्गात् ।
 अतः तौ तु कर्तुं रपि प्रामाण्यप्रमाणाभिधु यथायथं चतसृषु साधारण्यमिति
 मित्युपपत्तेः च पूर्वमेवेति नित्यमिति विवक्षितजातिविशेषादपि प्रत्येय-
 समर्थकारणविशेषकं प्रमाणामित्युपपन्नं प्रत्येयमिति प्रमाणादपि
 निघनित्युपाहारः

एवं विवेकेषुऽपि प्रमाणत्वज्ञानानि प्रतिवक्तव्यानि तथाहि प्रत्यक्ष-
मिन्द्रियार्थमस्मिन्नेत्यसं ज्ञानमप्यभिधायितव्यम् । किमर्थमिद-
मुच्यते किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्त्वतीत्यर्थम् उत साक्षात्कारि-
त्वप्रतीत्येव तद्विज्ञानपदप्रानमिदम् उत अवधारणार्थम् उत प्रत्यक्षादि
ग्रन्थप्रवृत्तिरिति मिश्रत्वभेदादकार्यम् उतान्यविशिष्टार्थभेदः । तत्र नाद्यः ।
तथाहि किं सजातीयं हि प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं कृपास्तरेण
वा । नाद्यः तस्मादवच्छेदोपपत्तेः सजातीयोदयः कृत्स्नत्वेन अवच्छेदक-
त्वानुपपत्त्याः कालतत्त्वक्षेत्रादकार्यत्वात् प्रकृत्यात् । नादि द्वितीयः विजा-
तीयपक्षेऽप्याद्यानवैधर्ष्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वादिना सर्वसाजात्यम् ।
अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षितेदमुच्यते तर्हि लक्ष्य-
स्यापि प्रमाणत्वेन साजात्यास्तवच्छेदकोटिप्रविशत्यया संशयाद्वाभास
प्रसङ्गः सत्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तदवच्छेदकम् । नच
लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं यद्व्यवस्थितत्वादिति चेत् एवं
तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नात् व्यवच्छेदकत्वेनोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना
साजात्येन प्रकृतानुपपत्त्यादिना वर्धितेन । यदा च लक्ष्यादन्यत् परेषा
भवति तदा प्रमाणत्वमपि लक्ष्यस्यार्थोदयमाश्रित इति भिन्नमयत्त-
यत्र लक्षणप्रयोजनमिति वैधर्ष्यमेव स्यात्प्रमाणत्वात्मानस्येति । कस्तु हा
विवक्षितैव तत्रोपपन्नं कथमपीदमभिधानं तथापि न तावदनेन
लक्षणानुपपत्तेरेव सर्वलक्षणप्रतीतिस्तस्मादतिप्रसङ्गात् । नापि
ज्ञातेन दूरवपरिणामात् तथाहि न तावदिन्द्रियार्थसिद्धिर्कालात्पत्तिः
प्रत्यक्षापत्यवच्छिन्नवशात् नापि आर्येण विज्ञेयं तदनुपपत्त्या वा
तदवयवः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणभूतानुगतकृपा
सिद्धावककृपकृपाक्षेपेः आर्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणप्रतीतिर-
दिति चेत् तर्हि कार्यभूतैकजात्याद्य पूर्वभवप्रत्येतत्त्वत्वाङ्गीकारे
तत्तत्रैव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृतमनया साधनार्थं
कुलकृत्वा । नन्वेतावतापि न प्रकृतसाक्षात्प्रत्यक्षं न भवत्यस्यापेक्षितेति

वीनुद्वावनात् । मैवम् । प्रथमभावितयावस्थानुष्ठेयतया च कर्तव्यता-
यात् साध्यसिद्धौ सम्भवत्याक्षरसमावितयावस्थानुष्ठेयत्वात्पेक्षितं स
गुणपात्रे प्रवर्तमानस्य तत्रैवैवं देधाद्वावगं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वा-
ल्य तमोभिरासाय यत्प्रमाणस्यैव पुंसः । नहि तस्य दीपान्तरस्य कश्चि
दीपदोषः किन्तु तथाकारी पुरुषयव पर्यनुष्ठेयः सर्वमाधनसाधा-
रणोऽयं वा देधा यत्सम्भवदेवंतिष्ठत्युपायत्वं नाम सारूप्यासिद्धिगिव
सर्वप्रमाणानामुत्सन्ना नाम भूदन्विताप्रतिदोषः सामान्यदोषा-
देवेदं दुरुक्तमिति । एतेन विनियोगिपि निरस्तः साक्षात्कारि-
त्वावगमसमवेद्य तदवगमाद्यपेक्षः तदवगमाद्यास्य प्रतीतत्वमेवा-
न्यप्राप्तकम् । अस्तु यान्यदपि किञ्चिद्विध्यजत्वे निरुद्धं तथापि तदेव
साक्षात्कारित्वान्विताभूततया प्रत्यक्षानुभवस्यैव सन्निहितमिति
प्रतिपत्तिरिति । नच तदवगमोपायकं वक्ष्यते निरुक्तत्वेन तद्व्याप्येनै-
वेत्यपेक्षेति चेन्न यत्र किङ्कुमव्याप्यत्वव्याप्तिरिति तत्र द्वियजत्वस्य प्र-
माणभावात् प्रत्येकमवगम्येन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः यदा
च कश्चित्तत्त्वज्ञातीय एव प्रमाणभावाद्विध्यजत्वमवधारणाय
तदा साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि कदाचन तदा किमपराधं
निरुक्तान्तरेणाप्यपेक्षेन । अथ यत्र द्वियजत्वे तन्निरुद्धं नास्ति तत्र
निरुक्तान्तरात्तत्त्वज्ञेयम् तथापि तदेवास्तीं साक्षात्कारित्वे निरुद्धं
कृतमिद्विध्यजत्वानुमानपूर्वजतदनुमानकल्पनया । अथ यत्र निरुद्धं
इयं तत्प्रत्येकमवगम्यतया न सत्यम् इद्विध्यजत्वन्तत्त्वतात् सत्यम्
मिति चेन्न साक्षात्कारित्वानुमानस्य सत्यतायाजतत्त्वतावगममेव
सिद्धेः कृतं व्यापकेनैव । नापि त्वनीयः स ह्येवंकपो नद्विध्यजत्वं
सन्निकर्षजादि तदवगममिति तदवगममिति । यत्प्रमाणपक्षेन सत्यं
जस्य ज्ञानुपपत्त्यात् साक्षात्कारित्वतदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु
अवधारणमिति नाममध्यक्षितप्रतिपत्तिरिति तत्त्वादित्यावेदितम् अतएव
न प्रयुज्यः कल्पनागौरवदोषव्याप्तिरिति । नापि प्रथमः तादृशस्य दशं

विदुमशक्यत्वात् एतेन भासमानाकारेन्द्रियसंयोगज प्रत्यक्षमित्याप-
 नितकम् । किञ्च प्रमाणविरोधसङ्गतिनिर्देशं प्रमाणसङ्गतोपसंगृही-
 तस्य कियत् संयाजकं कियत्तत्त्व प्रतिक्षेपकं वक्तव्यं प्रमाणतत्त्वत्वेन
 न त्वभिधारितोक्तिरिति प्रदर्शयते तथाच सति यथाकृतमिदमस-
 द्वाक्यं अभिधायिभि भासमानस्य स तादेवाकारस्येन्द्रियसंयोगादत्य-
 द्यतं । अथ विप्रधाभिप्रायेणैवं लक्षणवत्त्वं तथाप्यसङ्गतिः तथा
 हि किं कियन्मात्रमासमानेन्द्रियसंयोगजं विवक्षितं उत यावद्भास-
 मानेन्द्रियसंयोगजम् । नाथे यमभिधायकत्वच्छेदः निर्विकल्पकसं-
 योजकः । नापि द्वितीयः विकल्पासङ्ख्यात् तथाहि किमभासमानता
 विविक्तस्यैन्द्रियसंयोगः उत भासमानतापक्षोक्तस्य । नाथः पूर्वं
 भासमानत्वाभासान् कारणस्य च पूर्वभाषित्यात् द्वितीये लटोऽविव-
 क्षितार्थत्वं विवक्षितार्थत्वं च । नाथः तथाहि यावद्भासमानाकारे
 कियत्संयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानां न च तदात्मनि प्रत्य-
 क्षम् आत्मनस्तदीयाविषयत्वात् प्रामाण्यात् च विषयनिश्चितत्वात् ।
 अथ प्रामाण्यं तथैवं विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात्
 अत्रापि घटाखिले घटोऽयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणवतः किमन्यत् ।
 अन्विदमन्तरम् घटविज्ञानं घटे न प्रत्यक्षम् । नहि तत्तद्विज्ञेयसन्नि-
 कर्षणोपपत्तिरिति तत्किमात्रेन्द्रियसन्निकर्षजं घटकगमात्मनि प्रत्यक्ष-
 मेव कथमनं स्यादत्रैन्द्रियसन्निकर्षादुपपत्तयः स्यादेऽप्यत्रानां जनव-
 भासमानत्वादिति चेन्न भासमानेत्यत्र लटोऽविवक्षितार्थत्वप्रतिमा-
 त्रित्येष्टं भवति अत इति स्मरन्त्यम् । अस्ति ह्यात्मनोभासमानत्वं कदा-
 पित् केनचिद्वस्तुना अप्रमेयत्वात्प्रसङ्गात् उक्तलक्षणकं स्ववषये प्रत्यक्षं
 न तन्तत्वादीति चेन्न सप्रसङ्गे न यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स देव-
 क्तवत्त्वम् । अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारण-
 तथा तत्प्रत्ययिगेन लक्षणस्यान्यत्र गतत्वात्प्रतिष्ठापिः कथं ज्ञानस्य
 लक्षणश्रयस्य एकवक्तृप्रामाण्यतत्त्वोभूतसाधारणरूपत्वाभावात् ।

कृत्वा तत्रापि तत्कमेव अत्रत्ये च लक्षणस्य भवनादतिशयविरिति
 चेन्न यदेतन्नासाधारणस्वरूपं स चक्षुसेन निरूप्यते भवता न तदनुक्तस्वरूप
 मतः कथं तदपि लक्षणमित्यभिप्राये वाचिकं साधारणीकृत्य भवत्येवं
 प्रकृतम् । यदपि साधारणं रूपम् एतदनुक्तप्रकारवच्छेदकं खल्विषयपदं
 विशेषणं प्रक्षिप्य भवत्येवासाधारणीकृतं स्वग्रन्थस्य ज्ञानमाचार्यस्य
 दोषस्तोक्तत्वात् तत्रस्य ज्ञानगतस्य रूपस्य निर्व्यक्त्युपपत्त्या । अन्य
 वाक्विषयस्यान्यत्र तयात्मापत्तेः । नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासङ्-
 क्तः किं सम्प्रदायापेक्षया वर्तमानत्वमयं कल्पित्वेदेष्वपि । प्रथमे
 विशेषणत्वपक्षाय विशेषः अयुक्तदोषावतिः । द्वितीये तु घटोऽ
 विवर्तमानत्वमेव स्यात् स्वयमेव उच्यते मित्वा विषयमात्रेणैव तदा
 भासमानत्वकीकारणत्वं । इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितं
 मतोऽपि विवर्तमानत्वमिति एतत्वात्मानेऽपि इन्द्रियसंयोगानन्तरं भास-
 मानत्वमस्ति नहि पक्षः स यदा मनसा गृह्यते तदा तेन्द्रियसंयो-
 गानन्तरं तेन्द्रियसंयोगमात्रं विवर्तमानं किं नाम यदनन्तरं भास-
 नोक्तविरिति चेन्न तदनन्तरमपि भासमानत्वमेव । भासमानान्तरं तत्
 न त्विदं भासनमिति चेन्न कथापि प्रसङ्गात् एकभासमानावश्यमित्य-
 त्वात् लक्षणस्य । अथ मनसि वेदासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगा
 दुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ ननु दोष इति । मैवम्
 वेदासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्यात्मानं इन्द्रियेण सद्यः सक्रियत्वा
 दुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् नास्ति तस्य विषयः तत्
 कथमेवं स्यादिति चेन्न नहि भवता तदीयविषयस्येव कृतं किन्तु साक्षा
 न्यतो विषयस्येति तेन तदभिहितं यदि तु तदीयतां विशेषणमपवादं
 भवान् तदा यदि तच्छब्देन ज्ञानजानीयमात्रपरावर्तितत्वं स दोष
 स्वदवस्थाः । यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरावर्तितत्वं स्यात् कथाप्यस्य
 प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदतः नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिदनुक्तं
 रूपमस्ति अतएव वाक्विषयत्वानुयोगवत् निपुटीपदस्य नाप्यपि पदं

ध्यानस्य घटोऽसौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुसंगोदरकः । यदिभिन-
 दनिर्वाये तन्नमिति । विशेषप्रदर्शने यत्प्रकटाद्यस्यासाधारण्याद-
 व्याप्तप्रपञ्चे । यदि तु यत्प्रकटाद्यैः समुत्त- स्यात् पुनरप्यन्यत्र घटो
 ऽयमिति ध्यानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणात् प्रसज्यते । अथाव्यति-
 रिक्त इति विशेषश्च प्रक्षिप्य तदा व्यापविधयः प्रत्यक्षता न स्यात्
 तच्छब्दे नागतायाभिधाने व्यवहृतत्वाभावात् घटोऽन्यस्य च घटे
 प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्यते । यत्नेनैन्द्रियसंज्ञिकैरेतन्न ध्यान-
 मव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्ता नष्टः । तादृशस्यापि
 ध्यानस्य विवक्षाकरो प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् यस्यार्थस्य सवि-
 कारात् सदुत्पत्तौ ध्यानं सततमप्यवधानतया समागमिष्यभिधाने तु
 वच्छेदतत्त्वस्य साधारणासाधारण्ययोभिधानविकल्पोक्तं तादृशप्रसङ्गः
 व्यभिचारिरूपस्यैव । नहि युक्तं रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसंज्ञि-
 कतादुत्तरे संस्कारसंज्ञया प्रत्यासत्तौ रजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न पूर्वानु-
 भूतरजतकारात्मप्रसङ्काराभावात्कथं सतादवस्थात् गुणमनानुसा-
 रेण सततं विवेकवैयर्थ्यं तेन व्यभिचारानङ्गीकारात् । रजतत्व-
 वैशिष्ट्ये तु नानर्तिनं स्वदभावात् तस्मिन्नेवात्र उपमायां न तु रजत-
 त्वमात्रे तस्यान्यत्र सत्त्वात् । अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षप्रदर्शनमप्येते
 तदा साक्षात्कारिभ्योऽपि प्रसङ्गः व्यभिचारित्वेन विशेषितं तस्मा-
 द्द्यमिति वा येदादव्यतिरिक्तविश्रमाभावोऽवेति चेन्न विकल्पासह-
 त्वात् । नित्यवगतमिदं लक्षणे कलत्रेणुः कलत्रगतं वा । न तावत्तद्वत्त-
 तदभिधानवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् व्यभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपाधिशित्वात्
 तस्य चावगतस्यैव कलत्राद्यकलाभ्युपगमात् । अथैव किमन्यथासा-
 दवगतः उक्तत्वेऽप्यवगतत्वात् यद्यन्यथात् कलत्रमना लक्षणा-
 भिधानप्रयासेन व्यभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात्
 तस्य चावगतस्यैव सिद्धेः । अन्ये किमिदं त्वदभिधानमनोपदेशतया
 साक्षात्कारित्वं वै प्रयसि उत सिद्धातिभावेन । न तावदाद्यः त्वद्वचन

साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दृष्ट्वितुमशक्यत्वात् नापि प्रथमं वादिनं
 प्रति भवत आसत्तात्सियेः सिद्धौ हि प्रतिक्रामाभावेन साध्यसिद्धौ
 हेतुसामिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात् । अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्व
 मन्यता जानाति अथ क्लृप्तवधनिदानतया च न जानाति तं अत्रि
 प्रत्यक्षमवधारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते क्लृप्तवधादिना तत्तदनुमानभावे
 नेवानामोपदेशतया । अतएव सत्त्वमं धेवलनतिरेकानुमानसाध्यमहे
 यस्याथा आसत्तादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यव
 हर्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यन्प्रत्यक्षतया व्यवहार्यते न
 तस्यासाक्षात्कारिप्रमितिः यथासंमितिः तथाचैता साक्षात्तया उदग्म-
 मानप्रतिपादकस्य घात्यं नासत्तात्वेन प्रमुच्यते वादिना किन्तु व्या-
 म्भुतेः प्रतिपक्षश्चैव स्मारकं पूर्वाप्रतिपक्षस्य वा जिज्ञासोत्पादन
 हारेखेदानामेव वादिनि प्रमाणात्पादकमित्युक्तं दमानतया इति न
 प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्या इति व्यवहारस्त किं विषयभेदे विशेषः उक्त
 शब्दभेदः । अथो ननुमौ विषयविशिष्टं तं व्यवहारं भाषासीत्कथं
 साक्षात्कारित्वित्तस्य सप्त तथैता लक्षणावाकाट्यवगच्छेत् ननु विदि-
 तामिरनुमानादप्यसितमन्यो बोधयितुं शक्यः । अथासाक्षीनं तदा
 ज्ञातप्राप्तनवैयर्थ्यं तत्तत्तत्परमनुमानं निष्प्रेषणमम् अथ सामान्यतो
 जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्येति विशेषस्तत् न
 जानाति तं प्रतःदमुच्यते न किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारः
 मात्रस्य जानाति उक्त व्यवहारविशेषस्य । अथो प्रकृतानुपयोगः व्यव-
 हारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् तत्तीये किं कृतोऽमौ व्यवहारस्य
 विशेष इति विकल्पितपक्षानुपप्रेषमन्तरेण न निरुद्धः । यत्नेन सर्वं
 लोप लक्ष्यं श्रीकारः परासमोयः । तथाहि न नाध्यापन्या प्रमा-
 माभावेतदर्थः स्वीकरोविताः । तद्विषय कदमीकारे स्वाभ्ययं कश्चि-
 कित्तुः । अथान्यः सविशेषश्चेत् तदीयं कैश्चिद्विद्यते । इतः साधार-
 वादाय सिद्धः स्पष्टमेव तत् । अर्थादर्थोऽन्यो धर्मानुमानात्पादको

[illegible]

पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वाद्वा । यवमन्यस्मिन्नपि बहो पदार्थे जा-
यते विप्रतिपत्तय क्लृप्तकृतानि क्लृप्तोक्तानि तदास्त्वमेकव विस्त-
राभिनिवेशः । किञ्च किं तदाद्यात्कारित्वं सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति
संज्ञे सविशेषत्वस्य प्रकाशत्वेऽन्यथादिव्याप्तिः विशेषणत्वे च यदि
विशेषणप्रकाशार्थं विन्यस्यति सदाशेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षप्रकाश-
कारित्वेनासूक्ष्मप्रत्यक्षत्वापातः यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशमेव व्याप्ति
यत्प्रत्यक्षमात्रमपि तादृशमिति रिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । यथा-
ननु प्रतीकं न तदनुमा तर्हि तदनुमतप्रतीकाः अनुपपत्तिः । अतएव नुमा-
नादसिद्धावपत्तिश्च । यथाहि यस्मिं विना सामान्यस्य तथा तावत् तं
विशेषं विना यत्तदनुमतप्रतीकाविविशेषात् यदि च प्रतीकधर्मवसाना
भावात्प्रत्यक्षधर्मवशात् तावन्तविशेषमिति रिति सन्त्यमे तदा प्रतीका-
पक्षवसानात्तादृश साक्षात्कारका स्यात् । कप्रतिपत्तमानान्तविशेष
प्रकाशकत्वगतैर्वाकिसाक्षात्त्वमानकविशेषप्रकाशनेवात्यक्तात् त्वेयमि-
त्यस्य साक्षात्त्वव्यवहारान्नयानुपपत्तेः क्लृप्तानुवीजस्य तावतापि चरि-
तार्थत्वादिति तत्त्वा तत्कल्पनादिनातत्त्वव विस्तृष्टत्वा न वक्षते विशेषण-
शब्दो अवच्छेदस्तदा निर्विकल्पकाव्याप्तिः । यदि च विस्तृतप्रत्यक्षरूप
प्रकाशात् सोऽपि तथा तदा इहे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः तत्र
जगदेकत्वमप्युपपत्तेः संशयाद्यनुपपत्तेः यदि तत्रापि प्रतिपत्तादिव्यव-
च्छेदमात्रप्रकाशविशेषप्रकाशत्वमेव सदानुमित्यादिव्याप्तिः । अथ
इन्द्रियकरणकालभूतत्वं तत्र साक्षात्कारिधीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेना-
न्योन्याश्रयतापत्तेरिति केचित् तत्र साक्षात्प्रमाणरहितस्य भावत्व
विशेषितस्यैन्द्रियनिर्गता सम्भवात् विना कार्यगतविशेषमिति किं
प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः सार्धं याग । एतेन ज्ञातता
काचित्प्रतीकज्ञः तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् एक
रूप्याश्रयित्वेन कारणत्वानवधारणात् । नच ज्ञाततावैक्यव्यवहार-
मुपपत्तेरेव तत्रादिः कारणान्नरीतिरुपपत्तेरेव तदुपपत्तेः । नापि

मेव प्रमितत्वमिति प्रसङ्गात् । समेयजने च स्वार्थव्यावृत्त्यानुगमात्
 पूर्वोक्तानि च ये । अथ तेन प्रमिते कति न प्रमित्ता पुनर्भवति
 तत्रात्रासाक्षात्करोति तत्र प्रत्यक्षावाविष्णोरे तत्रयादेः प्रमित्या-
 दर्शनात् । अथ यदनस्तेन न विजातीयप्रमित्या तद्वाव ज्ञायात् तत्र
 तस्याऽप्यात्मवर्गौ तद्विजातीयानवगतेः अरिसम्पद्यमानादि विषयाणां
 प्रत्यक्षयितुमनिष्ठेयं प्रत्यक्षवर्गतेऽपि दधने रसादिप्रत्यक्षवकसन्देहे
 धूमदर्शनेन वज्रेरभमीयमानत्वादित्येके । अथ यस्यासाधारण
 कारणकानुभवत्वं कारणविशेषणीकृतमात्रत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति
 चेन्न दीर्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रवृत्तेः प्रतीयमानस्यापेक्ष-
 यान् । नावधिप्रवृत्तं ज्ञायमानं सत्त्वा अवधिज्ञानं तु स्यात् अतीता-
 दावयत् । तथा प्रत्यक्षादिति चेत् तुल्यं किञ्चे घृमादावपि धूमदर्शना
 तत्राभिप्रासीदिति प्रत्यादधनेनानात् ज्ञानविशेषणतया शेषहेतुता
 तुल्येवेति । असाधारणकारणकारिणा कारणसंभितमिति चेत् अनु-
 मितभाविनिष्कृताभाविनिष्कृतमित्यादिना सिद्धस्य कारणसंभ-
 वेन ज्ञायमानकारणकत्वाभावात् । तिस्रस्तानं तावत्करणं तस्य स
 प्रकाशवादिना सम ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न तस्यापि ज्ञायमागतया
 कारणकैः प्रतिपक्षे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात् ।
 अन्यथा सिद्ध्यापि ज्ञायमानवस्तुवर्जमे चक्षुराद्यनुमितान्तरं दे-
 वाप्रजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् नियमेनेति चेन्न विधौ वैयर्थ्यात् ।
 नियमेनेति नियमेन विषयगतं वैयर्थ्येति त्रिरूपानन्तरप्रत्यक्षसमा-
 वादसिद्धिः । विधौ कारणप्रतिपक्षवर्जं नियमेन नियम्यत इति चेन्न
 तथापि वैयर्थ्यादेव । अन्यथातिप्रसङ्गे वैयर्थ्यमिति चेन्न तथाप्यसि
 प्रसङ्गेव नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपं निर्दिष्टम् । अथवा सिद्धेनेति
 चेन्न तुल्यत्वात् । किञ्च यत्र नियमेन तद्वर्गमेकस्य निरूप्यमन्यथा
 किमादाय नियमेन निरूप्य इति कार्यगतैकस्य मगमिधाय न
 निस्तारः । किन्नापि च नियमपरापवेष्टं कार्यगतैकस्य निरूप्य न

मिहारायणे ज्ञायमानं नात्र कश्चनमिति हि यदि कार्यव्यक्तिमभि-
 सन्त्याय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्राकरणत्वं दूरवधारणं तवस्तज्जा-
 तीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसत्त्यनेवैवं प्रतनीयमिति । **विशेष**
 छित्तार्थप्रभात्वं तथात्वं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधानं किं वेति वाच्यम्
 इन्द्रियमपेक्ष्य तदसम्प्रिश्यत्वं तदिति चेत् तर्हीन्द्रियसद्विषयप्रकाशत्व-
 मिति कुटिलिकार्थः स चानुपपन्नः स्वविशेषजनगोप्तकानुमानमात्रात् ।
 ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न सविधात्मकविशेषाद्यापमात् । एतेन
 विषयान्तरस्यान्यत्वत्वं तदिति प्रस्युक्तं सविधात्मकत्वाधिक्यवच्छेद-
 कप्रविषयत्वात् तदवधिज्ञानजन्यत्वात् सविषयानन्तरगतार्थज्ञानाज-
 यीत्वं तत् । नच सप्रतिधागिकार्थप्रत्यक्षाद्यातिः प्रतिशोगिनोऽपि वि-
 शिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यक्षिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वापगमात् ।
 सप्रतिशोगित्वेन विशेषकादेति चेन्न स्वपदेनैव स्वार्थकतत्वात् कार्यं
 व्यक्तादजन्यतायाः दूरवधारणत्वाच्च । तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचार-
 शास्त्रग्रहेण कार्यैकजात्ये पूर्ववत्प्रत्यनमिति स्वकाशवच्छिन्नार्थबोध-
 कात् साक्षात्त्वमित्यपि न स्वार्थविवेचनत् । कायभानुमानादिव्यव-
 केदः तत्र व्याप्रादिप्रविष्टकालनियतायत्वं यथापि चक्षोदयसमुद्र-
 दृष्टप्रादौ स्वकालार्थत्वं तथापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रत्येजि-
 केति चेन्न कथमप्यस्तु तथापि स्वकालवच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवत् । नच
 यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः साजात्यस्य वैलक्षण्यस्याप्यतः सिद्धौ
 किमनेन नच तदपीति त्रस्यते । व्याप्रादिकमन्तरेणेति चेन्न तस्यैव
 समर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात् । यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते ।
 यत्तु कश्चिदाह सप्रकाशनिर्मेधात् स्वकाशवच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासम्भ-
 वदिति तदप्ययुक्तं बहुतो यः स्वकाशवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । वर्तमान
 प्रकाशरूपेति निरुक्तिवर्थावसानात् वर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्निच-
 नीयत्वात् । तथाचोक्तम् “सम्भवं वर्तमानं न गच्छते चक्षुरादिना ।”
 तस्मादस्य दृक्त्वमेव युक्तम् ।

साक्षात्प्रतिषेधेतराप्रयुक्तविषयनिवृत्तौ साक्षात् तथेति चेन्न दोषः
वशाज्ज्ञातसाक्षात्तये तदसम्भवात् । असाक्षात्कारकारणवशादेति चेन्न
साक्षात्कारेण प्रमेतरेण विनिश्चितयो साक्षात्त्वस्य साधारण्येन निर्व-
रत्तत्वात् । अनिष्टत्वमवहिते साक्षात्प्रतिषेधस्य प्रत्येकनिमित्त-
विशेषानुपपत्तेः साक्षाद्भीः सम्प्रधीः स्वेन स्वमेव धर्तुमेवाभावमिति
चेन्न अनुमानादिव्यापनात् । अनुमानादौ निष्कृत्युपेक्षतात्पर्याद्विषय-
काचसम्प्रत्ययवोधत्वं न त्वन्वय इति चेन्न अभिप्रायात् यच्च लिङ्गादि-
भाष्यादिवोधकं तच्च तत्तास्तथाभिप्रायात् । एतेन यदि न लिङ्ग-
भाष्यावच्छिन्नव्यापकप्रतिषेधोऽनुमानात् तदा कूटस्थानुमितस्य व्याप-
कत्वं हेतव्यतात् तत्तत्तात्पर्यकृत्स्नत्ववत् । एतेन व्याप्तिकाभावाच्चिन्न-
व्यापकप्राप्तयो तावन्तमेव प्रमात्वं प्रमाविशेषात्तर्कानिर्वीक्ष्यमाणो-
क्तमिति निरुक्तम् । असादिव्यापकानुमानं व्यापकतात्पर्यमसम्भवात् तथापि
आसादितदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्परिहरत्वात् साक्षात् । अन्व-
हितपर्वतः साक्षाद्भीरिति चेन्न विनिश्चितविनिश्चयपक्षताव्याप-
नात् । कदाचानुपहितत्वं विवक्षितमिति चेन्न परकारणोपहितताव्याप-
नात् । स्वकारणोपहितत्वस्य च स्वप्रत्ययवृत्तिनिक्रान्तात् । व्याप्त्युपहित-
त्वदीनां व्यतिरेकस्य यत्र सम्भवः सा प्रोक्तसाक्षाद्भीरिति चेन्न व्या-
प्यादि प्रत्ययव्यापनात् असिद्धत्वाच्च पर्वतोऽसिद्धानित्येन प्रतिज्ञानात्
अन्वयस्य साप्रतिपादनात् आद्यादिमित्येव प्रत्ययतात्पादनात् अन्वय-
हितधीत्वं साक्षाद्भीरिति चेन्न व्यवधानविरहानुपपत्तेः । यदि
न व्यवधानेतरव्याप्यमिति व्यवधानं तदानीमपत्यव्यतिरेकमुपार्थं भाष्या-
न्वापयति । अथ व्यापकत्वानुपपत्तयवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्ययता-
पत्तिरिति विनिश्चितेशिष्टं व्यवधानमिति चेन्न धूमविशिष्टे वशि-
ष्टे विशिष्टमिति स्वप्रतिज्ञा तस्यां कार्यकारणभावविरोधः प्रतीतो
धूमविशिष्टस्य धर्मविशिष्टकत्वं हेतोरन्तः स्वप्रतिज्ञाः । साध्यादि-
वशस्य व्याप्तिरपि प्रत्यक् व्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात् । अथ

ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं तन्मानभवत्वेन परापरभावानुप-
 पत्तिः स्यादपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् तत्र समुत्पत्तिवादानुभूय
 गम्यान् अप्रसक्तत्वात् स्रुतिस्वरहितैः भिन्नै वा उच्ये साक्षात्परो-
 पोपगम्यान् भावनावयवस्य च कश्चिदप्येकान्तनिश्चितक्रियायाश्चै-
 धर्म्यैः सापेक्षं कतिरजतभ्रमवग्निरिति तत्तत्तथैव तदस्य सप्रवदव गति-
 रवगमनमिति । इदं तु स्यात् परमाभ्यादिबुद्धावनयवसीकमानायां
 परमाभ्यादीनां अपि साक्षात्त्वमुक्तत्वात् न नः सम्प्रतिपत्तिः ।
 कश्चापि निष्पुद्गलित्वेन च । अत्र सत्त्वा वज्रिरपि मागसप्रत्यक्षत्वं
 न स्यात् कुत इति परेण सुवचत्वात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकाल-
 निवृत्तिमस्य पश्यामीति कस्यतुभयो बद्धत्वात्तथाभ्युपेयं तस्यावतीति
 कश्चिदप्येवम् । यदि च साक्षात्त्वं जातिरिच्छात्मानिका तदा प्रतीतौ
 कस्यापि दृष्ट्यामध्यक्षविवादो न स्यात् न हि घटादिप्रत्यक्षत्वे विन-
 द्यते । कश्चिदस्फुटत्वादिवाद इति चेत् सैवम् । निरूप्ये वस्तुनि कः
 स्फुटावभासः यद्येकार्थसमताविभिर्भूयेभिः सहोपलभ्यः स ज्ञान-
 त्वादिवसाक्षात्त्वेऽपि तज्जातिज्ञानादित्तेन विवादः साक्षात्त्वं त्विति वि-
 रोधः वाच्यः । दर्शयते हि विवादो न साक्षात्त्वे वाक्याभात् किन्तु
 तज्जातिभावादिव प्रत्यक्षार्थधर्मिकावाधानमायां स साक्षात्त्वपरोक्षत्वं
 सङ्गोऽर्हः । परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा
 केवलं न साक्षात्त्वाभातः परोक्षत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षस्य विनिर्गम्य-
 तापत्तेः । सर्वत्र समान्यमानस्य च मते दृष्टिः कुतश्चैतरेभ्यश्च सि-
 द्ध्यादिबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः सिद्धादिधीन्यात्म-
 निति-
 त्वादौ प्रयोजकमिति चेत् साक्षात्त्वेऽपि सहोपलभ्यमधिकार्थ-
 मिति साक्षात्पि सा न स्यात् । व्यञ्जकोपाधिनियता च जातिरिच्छा
 न च तदत्र सत्प्रकारवाचात् । न च व्यञ्जननियमानुभूयगत्या न तद-
 न्यथापत्त्यमिति चेन्न किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति
 शक्यानुपपत्तेः । प्रकृत्यायां सत्येऽप्यपि तद्वद्वा त्वभ्यन्ते मनसा

आत्मरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीयितव्यमाद्यानां साक्षात्स्वायत्तौ विना
 कस्यकाभावे कथं स्यात् । यद्यप्यर्थस्य साक्षात्त्वमिति सप्रकाशवादे
 निरुक्तं तथाप्यत्राभितसत्तात्परात्पुनरुक्त्यवधारणमावश्यकं । पदार्थान्तर
 मपि साक्षात्त्वमननमस्य न निस्तरेऽस्ति भ्रान्ते इत्याभ्यासिपूर्वकत्वा-
 दिति चेन्न तस्यापि साक्षाद्दे कथितविवादे न स्यादित्यादिदेव
 सम्मतम् । अनुमानादिवैयर्थ्ये च सिद्धात्तनुपात्तोः कृप सामप्रतिपक्ष
 इत्यादिदुरुक्तपरम्परैव स्यात् कृतपदार्थान्वित्यसामानानि च न कथं
 परिपत्तीनि स्युरिति । शिष्टादिभजाभावसमदायवर्ती धीः साक्षा-
 दिति चेन्न परीक्षयिष्य संख्यादावतिश्रांतेः तादृशी प्रमा तथेति चेन्न
 प्रत्यक्षजननोत्थातेः । अनुमानादिवैयर्थ्येयत्तत्तदमात्राप्रकारमात्र-
 जिता धीः साक्षादिति चेन्न एवं हि प्रत्यक्षतत्तत्परव्यतिरिक्ता धी
 अनुमानादिरिति चेत्परीक्षयेत्तु चेन्न न स्यादित्यादिनिगम्यत्वम् स्यात् ।
 तेषु व्यवच्छेदकेषु ब्रह्मादि परिश्रय व्यवच्छेदकैरेवप्रमितमेवापि सा-
 क्षात्त्ववत्तत्र तेषामुक्तबुद्ध्यादन्तराप्रतेः व्यवहारे सति निमित्तानु-
 सरणं ननु निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न निमित्तस्यात्यन्ता
 पक्षिद्वारस्यैव कल्पनात् तत्तज्जनितत्वाभावोऽपि तमेव रूपेणानुगत
 व्यवहारप्रत्यया वादध्यातव्येनानपि तथात्वे यावत्परिहृत्यव्यतिरिक्ते-
 बान्धवेन व्यवहारोपपत्तौ । गोत्याद्युक्तेषु प्रमत्तम् । तस्मात् भविष्यजः
 प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकसमर्थितः । नैव स्यात्परादन्तं निमित्तयोह
 वादिनाम् । प्रत्यक्षानुमानादिसामान्यप्रमितित्वा निरुक्तत्वे सति प्रमितित्व
 प्रत्यक्षजननमभिधाय यः कोपि न ज्ञपते न प्रकृत्यः । अत्र प्रत्येक
 मिदं चक्षुषमसं मिदितम् । नायः प्रत्येकं अभिजादात् । द्वितीये किं
 मिदित्वानां विधिः उत निषधामा मिदित्वम् । नायः प्रत्येकमेव
 अभिजादात् नहि प्रत्येकमनुमित्यादौ निमित्ततदुपपन्नम् । नापि
 द्वितीयः मिदित्वानुमित्यादितु मिदमेवमसंभवोऽपि प्रत्येक-
 त्वानुपपत्तात् न वक्तव्यमात्राप्रकारमात्राप्रकारानां प्रत्येकत्वमपि त्वेका-

विशेषमप्यत्रापि कानिचित्कामिषिदसम्बन्धान्येवमिति प्रकल्पति ।
सत्त्वैकतयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं सादिति चेत् साग्यात् जातिपरा-
परत्वमप्यत्रमेव च सायेकानुवृत्तित्वे प्रमाणां स्यात् । क तथेति चेत्
प्रेतजन्मसम्बन्धमात्रं क कृतवित्तसम्बन्धे तदग्र इत्यनियमवदोसत्वात्
नन्यत्वा मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन दित्वादि यत्र
न समाप्यते साभिहितभावावयवं चास्ति तत्रान्यत्रमिति । सैवम् । अनु-
मित्यादित्रयेपि न त्रिवं परिसमाप्तम् एवं समन्वयि चोक्ति न स्यात् ।
अत्रा सा जितव्यक्ति रीत्यत्रेति चेन्न जितव्यक्तौ कस्याचिदनुमि-
त्यादित्रये समताभावात् । क तदपि जितव्यक्ति रीत्य न समाप्यते
इति चेन्न ध्यायकत्वात् प्रत्यक्षत्वम् च जितव्यक्तौ सावशं सामानाधि-
करणस्य वैशेषिकमतवृत्तिनेन भवतामुपगम्य चात् । अन्यथा प्रत्यक्ष-
वृत्तयस्तिष्ठान स्युः तदेव प्ररभिधीयते यत्र त्रिवं परिसमाप्यते ।
जित्वा तथापि सगतातिशयापवतादोषः जितेनावच्छिन्नात्तुमित्यादि
वृत्तिवृत्तित्वमभिहितमभावजन्यमस्तीति तत्र प्रत्यक्षत्वमुक्तं गतमित्यति-
व्यातिरिक्ता तद्व्यवर्तनाय भवताभिधीयते काचिदपि जितव्यक्तिर्यत्र
न समाप्यते इति । नचैवमक्तो सातिशयिनिर्वर्तते तत्राणुक्तविशेष-
वस्य विद्यमानत्वात् । नहि जित्वावच्छिन्ने तस्मिन् जितव्यक्तिः काचि-
दपि समाप्यते जितव्यक्त्यैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् जितव्यक्त्यास्तत्र भव-
दप्याश्रयान्तरमादाय वक्ष्यते नतु तत्रैव परिसमाप्यते यत्र जितव्यक्त-
पाधिभूतं जितं तेषु यदि जितसमाप्तिधर्मिषु दृश्यते तदा तदग्र-
मेन तत्र धर्मिभूतं सावश्यादितिः निरूप्यते नतु जितव्यक्ति-
धर्मिषु तस्मादितिशयापकं तदवस्थमेव । यथावच्छिन्ने जितिपाध्यव-
च्छेदेन सर्वदिनतामुपगतवर्तिविशिष्टे धर्मिषु वर्तते नतुविशिष्टे
प्रकृतमभावजन्यावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् । अथ मन्यसे नाह-
नस्य विशिष्टस्य प्रमितिविधेनैव व्यवच्छेदः ननुभावजन्यत जितव्यक्ति-

यथासंयोगोऽवन्मर्मात् तासु धर्मिषु प्रमितिवं वर्तते किन्तु
 तेषां धर्मिणां स्वस्वभावे उक्तं भावनं प्रमितिवत्तत्वात् तस्य-
 त्वात्तमिति हि भूयदिति न भवनापि भिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणा
 प्रमितित्वमभावनात्तत्त्वात्तत्त्वभूयःप्रमाणम् । तत्र हि यदि प्रमि-
 तित्वस्य क्वाचित्प्रत्यये नियमस्य नोपपत्तेरपि तदा सर्वं प्रमितिः स्यात् न वा
 क्वाचिदपि । अतश्च न सत्तामपत्ताया नियमेऽन्यामपेक्षया । निया-
 मत्तादि भावानां क्वाच्यकत्वस्य सम्भवः । तन्निष्ठासकसाध्यो विशेष-
 यस्त्वमपि वा क्वाच्यस्य उपलक्षणमपि वा । साध्यं यदेव प्रमितित्वस्या
 अवशिष्टं तदेव यत्प्रमाणस्यपि तदा निष्ठावच्छिन्नेऽनभिप्रायादाय
 भावनस्य दक्षितत्वात्तत्त्वात् प्रमितिवेशापि निष्ठावच्छिन्ने भवितव्य-
 मिति प्रमितित्वात् तदावच्छेदः । अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यमस्मी
 वच्छिन्ने ताभावनस्यसम्भवः तदा नास्ति तत्त्वत्वेऽपि प्रमितित्वस्यैव
 धर्मविशिष्टाश्रयत्वं तत्त्वमेकाग्रयने विशिष्टे धर्मिणाश्रितो धर्मो
 श्रित्यप्येति क्वाच्यं च प्रमितित्वस्याभावस्यसमानस्यस्येऽनुमित्यादि
 नयेपि प्रमाणस्तदवश्यम् । नापि शिरीषः उपलक्षणोभूतेन कोनचङ्-
 गेन योऽस्योपलक्षणो धर्मो सत्यं तत्त्वं चित्तविशिष्टापि विशेष्य-
 त्वेऽपि यावदतिशेयवस्तुविशेष्यवत्त्वात्तत्त्वात् । यथा वदतापि
 पुत्रस्य पुत्रप्राप्तये यद्यपि स पुत्रप्राप्त्यादित्यभूते चित्तविशिष्टेऽप्यन-
 मिच्छाया प्रमितित्वमाश्रितं नियमस्योपलक्षणेनोपलक्ष्यमित्यन-
 स्मृततया तस्यावच्छिन्नत्वात् । तथाचान्वयानिर्वक्ष्येऽप्येता तथा
 उपलक्षणेन चित्तविशिष्टतया नोपलक्षितोऽस्मी धर्मो किन्तु स्वहृ-
 जेति चेन्न उत्तमोपलक्षणे तदप्यतस्ति तदेव विशिष्टमपि तथापि विशि-
 क्तेन रूपेण तावन्नोपलक्षितमिति चेन्न नियमस्य अविशिष्टेनापि तन्नो-
 पलक्षितमवश्यं प्रत्ययेपि वैयधिकरणपत्तिः । तदन्तस्तु सत्
 तत्त्ववत्त्वविवक्षितमेवेति । तदेवं जलगास्तरेपि प्रतिपादितोऽयं दू-
 र्यजसमूहः स्वयमवनीयः । “यदेव पराजस्य भद्रं रिटमुदाहृतम् ।

कलकत्तामिधानम्, विनाशनायकम् ॥, कलकत्तामिधानम्, विनाशनायकम् ॥
कलकत्तामिधानम्, विनाशनायकम् ॥

अमुमासमपि विमुक्तं । कश्चिदपि विमुक्तपरासुर्देवतासमिति
चेत् किं विमुक्तं यस्मिन् पक्षधर्मत्वमिति चेन्न संप्रत्यक्षपक्षधर्मत्वे
तत्र द्वयापि स्थापकं तत्परामर्शे तत्र प्रसङ्गात् अतएव न तस्य वर्तमान
स्यात्वात्तदेवमुपपन्नस्य तत्र विप्रत्ययविधानमात्रं स्थापकं धर्मिणा
नानुवदप्रत्यक्षपक्षे पक्षधर्मत्वेनाप्यत्र विप्रत्यये साध्यसिद्धिरी-
दृशश्च वैप्रधिकरणमिदमेवेत्येता नैवमिति चेन्न प्रक्षमादाय वैप्रधि-
करणे नियतसमानाधिकरणप्रत्यक्षन्यतिसिद्धिपापत्तेः । तथापि वि-
प्रत्येयसाध्य साध्यत्वेति चेन्न साध्यविप्रत्ययसिद्धिरपि यत्र साध्यसा-
यात् सामान्यं तत्र सामान्यवर्गीत्यर्थवसानपक्षेरेवेति सामान्यवि-
प्रत्ययसिद्धानुपपत्तिरिति प्रक्षधर्मत्वात् अदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरि-
श्रान्त्यानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या । सिद्धसाधनत्वं न साध्यकुमाने दोष
इति नानुमितिसामवेदुर्निवेशिनी सा । मोक्षमायैर्देवतागमेनानु-
मानेन ध्यातावत्त्वज्ञानेन च । प्रधातुनि प्रमाणायां संप्रत्ययः साध्यमित्यन-
इति । यदेव संप्रत्ययोपेतापि निरुक्ता । ध्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तु-
गत्वा ध्याप्यस्वरूपेण परामर्शे कुमाने ध्याप्यतया वा । नायं अष्ट इति
कामेऽपि धर्मादिप्रक्षमासंस्थानमायतः प्रसङ्गात् । नपि द्वितीयः का-
मुर्देवित्वेन प्रमाणायां कुमान्यप्रसङ्गात् तस्यापि ध्याप्यया इताया
अवयवत्वमेवात् । अतएव विप्रत्ययत्वविप्रत्यये साध्य सिद्धौ
धारावहिति तत्राप्यापत्तेः । न्यहीतकामिना च युगपदभयग्रहणे
तत्रैतां ध्याप्यत्वमिति परामर्शे आनुमानिकप्रसङ्गात् । नत्र तदनु-
मानेनैव अमुदिग्रहणया प्रक्षमात्वेन तदर्थत्वं इति सिद्धसाधनवद-
प्रक्षधर्मत्वात् । साध्यकुमाने तत्र दोष इति चेन्न प्रक्षधर्मत्वोप-
पत्त्या मात्वात्वासाध्याप्यविरोधापत्तेः । ध्याप्यत्वमित्यने सत्येति
चेन्न ध्याप्यविप्रत्ययत्वमात्रप्रसङ्गात् । ध्याप्यत्वं हि सत्यविरोधिकादृशं

तथा सितस्य या कतिदिमिति श्रुत्वा तदाय मति कृतवत्स्यापि विधि-
 वक्तव्यं यद्वैतमवश्यं वक्तव्यम् अन्वयः विहितयश्चकस्य इतुमवका-
 स्यात् निमित्ततो ज्ञापका 'वैषयस्य' सतीति चेन्न कतिधूमो आत्माविद्या-
 नेपदेशात्पुनरेव तदेव श्रुत्वा नवविधमनाप्यर्थस्य वैशिष्ट्यमायह्यतासि
 विमर्शवशादा जायमानातिप्रयुक्तस्य व्याप्यधरास्य अनुभूतं स्यात्
 न परासर्गः प्रत्ययस्यैव येन प्रथमयद्वा न प्रसङ्गः स्यात् । विज्ञान-
 प्रत्ययि ज्ञानमिति चेन्न विज्ञानादाभावेऽप्येतासा प्रतीत्य आति पुनरा-
 नेपदेशादिति ज्ञानकारणात् येन मया आतिप्रयुक्तता सैवयमिति प्रत्य-
 यजानानस्य आतिज्ञानमनुमानं स्यात् । निमित्ततो व्याप्यविषयस्य सतीति
 चेन्न कथापकावप्रसङ्गात् । एककतिविषयस्य सत्त्वत्कारेऽसम्भ-
 वान् सामान्येना व्याप्यविषयस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । किञ्च धूमव-
 द्वादिवदा कदाचिदपिमर्शव वा प्रतीयते तदाभीवा प्रिमर्शं पर्वतादेः
 भावः तदाभीविमन्नादायत्वात्विप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् । न हित यः
 तदाभीमपिमर्शः ज्ञानत्वानवगमात् । तदिति धूमकालोपेक्षित इति
 चेन्न तन्निर्देशेऽपि धूमस्यावस्थानमस्तीति वाच्यमस्तस्यपि धूम-
 कावस्थानम् । तद्वत्धूमभावेऽपेक्षितं इति चेन्न तच्छब्दस्य कतिविशेष-
 वधानेऽप्येतावद्यातिप्रयुक्तस्यैव तन्निर्देशे कतिविषयस्यैव योक्तव्यं वापतिः हेतोः
 प्रत्ययस्यैव व्याप्यधरादिधर्मैः साध्या माभ्यस्तत्त्वदत्तं साक्षात्तरे किं
 न स्यात् । तं ज्ञानमस्तमेव प्रत्यये ज्ञेयं प्रत्ययिज्ञानं प्रवर्तते ।
 धूमकालमन्मयेऽपि तद्वत्तमवर्तते तद्वत्तमवर्तते सत्यतिः ।

यस्य कतिप्रत्ययार्थ इति वक्तव्यम् । अविनाभाव इति चेन्न किने-
 कात्यायनिरिक्तेऽपरस्य भावेऽविनाभावपरार्थः उत इत्यस्य कतिरिक्तेऽ
 परस्य कतिरेकः । यथायस्य कतिरिक्तेऽप्ययार्थ इति चेन्न स्यात्तदेऽपर-
 स्थान्यद्वयत्वं स्यात् । यद्यप्य सति पार्थिवत्वतोऽपि स्यात्तदेऽपर-
 व्याप्तिः स्यात् । न कतिचित् सत्यतोऽपि साध्यनिमित्तस्य तथात्वेन
 विवक्षितत्वादिति चेत् । किमिदं साध्यनिमित्तं सत्यस्य सत्यस्य

तज्जातीयव्यक्तिषु विद्यमानेति चेत् । तेषां सर्वतज्जातीयव्यक्त्यापत्ति-
 काने कश्चादध्याहारः । नच सर्वतज्जातीयव्यक्त्या विशेषतो ज्ञातुं प्रथया-
 तज्जात्यमितिकारणसम्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रथयासत्त्वा-
 द्यामित्यहङ्कारात् सत्त्वासाक्षात्परिव्यक्तये गृह्यान्ते । अतस्तज्जात्ये
 पक्षकमन्ताया मग्नयाथ पुनः प्रार्थनमिति कायस्थितिरपालम्भनादी-
 दिति चेत् । मैवम् । सामान्यलक्षणया प्रथयासत्त्वा द्यामित्यहङ्कारात्
 सर्वतज्जातीयव्यक्तिराहणे प्रमेयत्वादित्यादि गृह्यतः सामान्यप्रसङ्गात्
 इन्द्रियदृष्ट्यान्ते ते न स्यादिति च सामान्यज्ञापदमिति न प्रहत्यापि
 प्रमेयतया सर्वे तदा कायतद्वत् ननु स्वप्नाकरोति चेत् यदि स्वप्ना-
 न्तरेण तत्प्रमेयं तदा स्वप्नान्तरवदपि प्रमेयत्वाद्धारतया कथमराहणम्
 अथ न प्रमेयं नाहङ्कारेण स्वप्नाकरोति तत्र ननु स्वप्नेष्वपि तेन सर्वेण
 प्रमेयमिति शब्दविद्यमानाकारेण सात्वत्प्रसङ्गः । तथात्वसत्त्वाकरो-
 च शब्दो प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामिकी भिन्नहतिः ततः अदाह्ये ।
 स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः प्रथकतर्ककमपि वस्तुनां
 ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेव कृतः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं सत्
 सर्वमपि तैर्गणैर्न पक्षीयमनिकधत्तप्रत्यक्षमेव ज्ञायमानं भवतीति
 कथं तदेकाववेदिगः सार्वज्ञ्यम् । नच वाच्यं नाज्ञात्वमपि चाक्षीनां
 प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना
 गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति । तस्मात् “एवो भावश्चास्त्वोरोन
 दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वैस्तेन दृष्टा इति ।, तत्त्वस्तत्त्वद्वयेण यत्वेभ्यः
 इति । तदेतदपि बोधयत नैवेतिमित्याहुः प्रतीत्यापत्तेः । अथ स्वप्ना-
 न्तरेण नाज्ञात्वम् प्रमेयत्वादिना प्रमेयमिति व्यवस्थित्य न ज्ञासातः
 स्यात् तर्हि प्रमेयत्वायाधारस्य व्यक्तित्वस्य कृतकस्य गृह्यत्वात् सार्व-
 ज्ञ्यापत्तिरुदाहरेति । किञ्च सामान्यलक्षणया प्रथयासत्त्वा तज्जातीय-
 विशेषगृहणे तासु सर्वान् व्यक्तिषु सामान्यव्यक्तित्वे किं प्रमाणम् । सर्व-
 व्यक्तित्वसत्त्वस्य गृहणे ज्ञातिग्राह्यत्वमिति प्रमाणमिति चेन्न

काचिदेवमवधारितस्य यत्तुभिन्नार्थोद्देशतो तत्र स्यात् इन्द्रियेण तत्र
 सम्बन्धस्य प्रमाणत्वं । भास्विकस्य सम्बन्धप्रतीतिस्य प्रमाणत्वादिति
 चेन्न तत्र मयि भेदे काचिदवधारितः काचिद्भास्विक इति विभाज्यपक्षः
 दोषः दोषवैधिर्यविवेकनस्य च दुष्कारणात् । कार्यभेदादेव तामयो
 भेदोऽप्युद्भव इति चेत् उक्तयताम् सर्वत्र तु कीदृशमेव इति वाच्यं
 न साधुभास्विकस्य सम्बन्धमात्राभावात्तत्रादानीं भास्विकस्य सम्बन्धानाम-
 त्रयभेदादप्युक्तत्वात् । स मानसस्य तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं
 मयि भास्विकस्य भास्विकस्य भास्विकस्य सम्बन्धाभावे भास्विकत्वादात् ।
 किमेतद्वता अन्यस्य चार्थे कार्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यते इति चेत् ।
 सकृदिन्द्रियप्रसङ्गसिद्धिः कर्मभास्विकमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम् ।
 नागः इन्द्रियस्य भास्विकसम्बन्धात् प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभा-
 वात् प्रत्युत व्युत्पत्तेरिन्द्रियकारणस्यपि विचार्यतः पूर्वप्रतीतसम्बन्ध-
 प्रमाणत्वात् तत्रात्रप्रधारणदर्शनात् । तदपि मनोऽस्तीति इवमिति
 चेत् अत्र तस्मिन् कार्ये मनस्य कारणत्वं तु प्रमाणाभावः । अत्रापि
 परिकल्पनोपेक्षास्तत्रैव सर्वानुपपन्नपक्षान्तेः कारणत्वमात्रम् यत्तुमादि
 तज्जातवचनस्य तत्र स्यात् यत्तुमादिवत्कारणम् अन्यदेव तत्त्वकल्पनीय
 मिति तत्रमभिहितं प्रमाणान्तर्गत् वा प्रसज्यते । अन्यथा यत्तुमादि
 प्रतीतावपि यत्तुमादेः कारणत्वं न स्यात् । अस्तीति तत्रापि यत्तु मनस्य
 तत्र यत्तुमादिवत्कारणस्य यत्तुमादेस्तु सहकारिमात्रम् । नापि
 द्वितीयः इन्द्रियकारणस्यैव प्रमाणान्तरप्रसङ्गात् । नापि विना
 भावस्य एकस्य व्यतिरेकेनापरन्याव्यतिरेक स्तद्विवेधाऽविनाभाव इति
 द्वितीय पक्षः । यत्तु हि सोऽप्येवमव्यतिरेकस्य पार्थिवत्वव्यति-
 रेकस्य काचिदस्तीति पार्थिवत्वस्यैव तत्त्वस्यैव योरप्यविनाभावः प्रसज्यते ।
 सत्यवित्तं व्यतिरेकयोगस्य विवक्षितं न तु काचित्कम् व्यतिरेकस्यैव ।
 अविनाभावविषय इति चेन्न सार्वत्रिकान्वयावधारणसिद्धयस्यैव
 मानसिकव्यतिरेकावधारणस्याप्युक्तत्वात् प्रत्यक्षान्वयावधारणमेव

कितः उत काण्डेणादिसम्बन्धतः । नाद्यः सर्वशक्तीनां शान्तिः
 प्रतीतत्वेन भव्यैवाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः पार्थिवः प्रथमद्रूपतया स्मृतस्तु
 पक्षोभूतस्य धूमवर्षिणोऽस्य चतुर्थापि तिर्यग्वर्षतत्त्वादिदेशकालवि-
 शेषादिमन्त्राणां परिच्छेदात् । यथा प्राक् प्रत्ययाद्विषयसंज्ञासंघी-
 कीर्तिचक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानीं भाव्येऽपिशेषावस्थानादेः स
 एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानसंज्ञा क्रियते । तत्रैवाप्यस्तु कृतमनु-
 मानेन । भाग्युपगमे बाधको विपक्षे शब्दं वक्तुं तस्य नियतविषयत्वेने-
 तादृशे विषये नृदयात् । नापि श्रुतः शान्त्योपदेशरुभावे व्यापनव-
 ग्रसप्रसङ्गात् । अभासस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमानो न घटते
 एवं स बाधो यदि नञ्चित्तिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपपन्नस्येत नचोप-
 लब्धतेऽन्तर्गतापभावात्ति सञ्चित्तिरेकेणेति । तत्र न तथाहि कचि-
 द्वाभिचारादर्शनादाऽयमभासः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनात् ।
 नाद्यः पार्थिवत्वलोहोत्पत्त्येवैवैरपि व्यापनप्रसङ्गात् न द्वितीयः सर्वत्र
 योग्यानुपलम्भो वा चतुर्गुणसम्भावात् वा बाध्यम् । नाद्यः सर्वत्र योग्या-
 नुपलम्भासम्भावात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहोत्पत्त्येवैवैरपि सम्भ-
 वात् । तत्र व्यर्थव्यव्यभिचारादिति चेन्न तदोपादर्शनदर्शनां व्यभिचारा-
 नवतामात् । तदर्थतदशयां तत्तदस्ति व्यभिचारो यत्र न कदापि
 दपि व्यभिचारादर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अद्यापि व्यभिचारो न
 प्रकृतइत्यपि नियामकादर्शनात् । नापि विपक्षे बाधकस्तत्तावत्तः
 तर्कस्य व्याप्तिस्तत्तावत्तुपगमे अन्वयस्याप्रसङ्गात् । तदनन्वयगमे मूल
 ऐयिक्त्येन तर्काभासत्वात्तात् । अथ नृषे न प्रकाशितं वक्तुं तथा
 क्वचिद्धूमव्यभिचारादशया बाधकत्वोऽयमभिधीयते यदि धूने-
 ऽपि व्यभिचारेऽकारणकः सञ्चित्यः स्यात् न स्यादेव वा सञ्चित्यमनुप-
 लब्धं तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तत्रैवाप्यस्तु यस्मिन्नाशङ्क्यमाने
 सञ्चित्योऽप्यतदोपदेशात् नान्वयवन्तीति सोऽयमप्युक्तः एवं सर्वत्रानु-
 पगमोऽपि बाधकोऽभिधीय इति । मैवम् । किमिदं शङ्कितव्यं तद्वैतु

कृतः न तत्र न भवित्यति । एवमुक्तं प्रतिपत्तम् यस्मिं विहायात्मान-
दपि हेतुत्वमपेक्ष्यतीति । न च बाधमेव हि तसि धर्मसिद्धिप्रति-
पत्तौ स्यादिति कश्चिद्विद्विजन्तात्वं कश्चिदनुमानादिवृत्तत्वं अपि ज्ञानैक-
त्रात्यस्तदुपपत्तेः । तत्र हि प्रादुर्भावान्तरत्वात् सत्त्वात्कारि-
त्वादौ प्रयोगकत्वं ज्ञानमनायासित्वं ज्ञानानन्त्याकस्मिकत्वं परि-
हाराद्यं तत्त्वज्ञानमनागतत्वं भवतावश्यं वक्तव्यम् । अनेपि वृत्ते-
विशेषश्च विशेषकत्वं तत्त्वज्ञानं तु ज्ञानमना । न ह्यस्ति तावदपि
प्रयोग्यः । अने विशेष इति च तत्त्वज्ञानम् एवं हि सति तददर्शन-
साधनम् । हेतुत्वप्रयोग्यकत्वरत्वात् तददर्शनसाधनमपि तदासा-
दुपपत्तेः । यथा तु हेतुत्वप्रयोग्यत्वं धर्मस्य विशेषोपपत्तये तदासा-
विकल्पित्वमस्ति सत्तावदाद्यद्विधारणम् । यस्यात्मनोऽनेनोद्भू-
तत्वं कारणं ज्ञानोत्पत्तिरिति चेन्न यथात्मनोऽनाद्यवस्थामात्रं ज्ञाने
स्यादितोऽप्यपेक्षितं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यदि यद्वैशेषिकं वा शक्ति-
भेदो वा कर्मत्वप्रतिष्ठा ज्ञानप्राप्तमिति वा तत्त्वानुगतं कारणमुच्यते
तदा तदितरणपि वृत्तिर्वाभिप्राये धर्मस्यैकत्वात् प्रयोगकतया शक्यत-
एव शक्तिरूपं दृष्टे र्वाभिप्राये इत्थमदृष्टादौ सत्त्वत्वात्पि कल्पनमिति
चेत् अस्तु दृष्टे तन्निमित्तः अत्रापि र्वाभिप्राये न दृष्टतद्वत्त्व-
मिति समाभावात् शक्तिरूपेण एवं ज्ञानमनास्य भवतो न कश्चिदनुमानं
स्यादिति प्रतिपत्तौ आशयः । दिव्यसिद्धिर्वा कथादमित्येव प्रत्यक्षमु-
च्यते । अर्थं तत्त्वज्ञानमनागतत्वं तत्त्वज्ञानमनागतत्वं सत्त्वत्वात्
इति चेन्न धर्मवृत्तेरपि वृत्तिकारकविशेषानुमानमपि सति सद-
नुमानप्रत्यक्षम् । सामान्यतया न प्रमाणमपेक्षितं प्राप्नुयते ।
साधनवृत्तमर्थदर्शनविशेषादर्थगदौ सत्यपि ज्ञानायास्तदुदे साम-
ान्यं सत्त्वमपि कार्यानुदारात्परप्रतिपत्त्युत्पादनात् वचनादेव
प्रतिपत्तौ ज्ञानमनागतादित्युक्तं ज्ञानमना भवतेपि कश्चिद्व्याघात

ननुः । आघातस्यैव विशेषत्वात् तदर्थमेव शब्दासामर्थ्येव नास्ति
 प्रत्यक्षे कुत्रा कासतसाध्यमिति चेन्न तद्धि न तावत् आहारादि-
 रक्षायागमनमन्त्रां कूटभित्तस्य तस्यातिप्रसक्तत्वात् । कूटभित्तः
 प्रसक्तः अभिमुख्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कान्तरे निरस्यत्वात् ।
 तस्याप्यदेतद्वाच्यतत्त्वत्वे निमित्तस्य दर्शनं शब्दाप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत्
 किं प्रमाणात् कुतश्चिदप्रमाणान्नं वक्तव्यम तर्काद्वा यदि प्रथमः
 शब्दः प्रसक्तमपि तेनैव प्रमाणेनाप्येवं शब्दायां सत्यां व्याघातस्य यदि च
 शब्दः त्वनापि व्याघातः तदा शब्दभावाशब्दमानसार्थत्वात् साध्यं
 सिद्धमेवं भवत् शब्दास्यपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशब्दा
 सवर्णमप्राप्त्यतस्तु व्याघातस्यस्य विशेषस्य दर्शनात् शब्दान्तरे
 नोत्पद्यते इति चेन्न व्याघातसन्नाहात् तद्वत्त्वमप्यथा शब्दस्यैव शब्द-
 भावकभिचारता तस्याः शब्दाप्राप्त्यपरमे च तदवलम्बिनो व्याघात
 रूपस्य विशेषस्याभावात् न शब्दाप्राप्त्येत्येवैवार्थवदिति वृत्तयः सा
 माभावात् तदा व्याघातः सा विशेषरूपवगमस्तदाहिता वा संस्कार
 तावदस्ति । विशेषावगमस्तदाहो च शब्दाविशेषिणो न ननु स्व-
 पेक्ष कृत्तिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न अयातदाश्रयभाविनो
 विशेषतया पूर्वस्थितस्य यदर्शनं तदाहिता वा संस्कारः तस्य तात्का-
 न्तरे तस्यातिधर्मात्तद्विरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणु
 पाकपक्षे परम्परया तत्परम्परस्य परमाणोः पूर्वं प्रसक्तत्वात् तातस्य
 कालान्तरे सम्भावितया तस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न
 स्यात् । यदि च शब्दायां व्याघातस्तदा शब्दास्यस्य विशेषरूपस्य
 व्याघातस्य दर्शनाच्छब्दायां शब्दान्तरे भाभूत् । यदि तु अभिचारा-
 न्यक्षर अभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य अभिचरस्यापि अभि-
 त्वापणे । अनादिसिद्ध्यातितास्ते तर्का इति चेन्न तद्देः प्रामिति-
 नासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमाणवगमात् अनादि-
 त्वासिद्धेः अभयवाविशेषात् । नापि यत्र अभिचारः शब्देऽत तदा

व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य
तर्कस्य मूलमपि चित्त्ये तर्काभासत्वात्तात् तदुक्त्यापि व्याघातोपमा-
यकत्वे व्याघातापत्तेः साम्यं प्रकृतयस्य तर्काभासमूलेषुपि व्याघात
उपनेतुम् । अथ तर्कस्य व्याप्तिर्न कर्मसाध्यप्राप्त्यति तत्रापि अभिचार
शङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने सुनरित्यमभस्येत् ।
तस्मादकारभिरप्यभिचार्ये न समु दघाता । त्वद्व्याघातधकारम-
कराणि कियन्त्यपि । व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तस्मात् ।
व्याघातावधारशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः । अथ अभिचारस्यैकपरि-
त्यागकवच्छेदेनापराधस्य समकालदृष्टे न दृष्टेयः शङ्कावधेद्व्याघातः ।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभा-
विकः किं सम्बन्धिनेत्येतान्यस्य । न परमः वेपरीत्यपत्तेः । व्याघा-
तः स्वाभाविककर्मकार्यमिति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धितभावाश्रितः अथ
सम्बन्धितभावावगमः अथ सम्बन्धितविवक्षितभावावगतिरिक्ता । अथवा
सम्बन्धितभावावगमः अथवा सम्बन्धितभावावगमो न स प्रष्टव्यः उत्तान्य
एव कश्चिद्विवक्षितः । व्याघाते पार्थिवत्वलोहलेखनयोरेपि व्याघातस्य
प्रसङ्गः । न द्वितीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेषु अतएव न तृतीयः । नापि
चतुर्थः आत्मगणितकृत्वा व्याघातमिच्छते । सम्बन्धस्य व्याघाते च
सम्बन्धिनेत्यादिप्रकाशः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकाणतया एकसम्बन्धि-
तर्कमे उपरानुमानाय नियामकायोभात् । नापि प्रथमः न प्रष्टव्यमिति
प्रदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्यास्तकत्वपक्षे ऽन्येनेति विरोधमवैयर्थ्यं
महतकत्वस्य सम्बन्धितभावेनाजनितत्वात् । सम्बन्धस्य अतकत्वपक्षे स्व-
रूपासिद्धिरिव स्यात् । सामग्याः सत्त्वसम्बन्धोदस्ततः काचदेशादृष्टा-
दिभिर्नापि सम्बन्धस्य व्याघातवत्त्वत्वात् । नापि षष्ठः पक्षः तस्य नि-
र्वाहकमवगमत्वात् । एवमेव विकल्पप्राये परमविकल्पः सर्वविषयस्य
द्वयोः न्यूनत्वशङ्काभयमिति ।

सर्वाप्राधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रष्टव्यः प्रोक्तव्यमुपा-

धिर्नाम यत्कृत्यत्वमनोपाधित्वम् उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकः । अथ च -- यत्साध्याविनाम वे मित्यः सम्बन्धमन्यथोः ।
साध्याभावाविनाभावेऽपि स उपाधि र्यदत्ययः । इत्यस्य चातिरेकमुखस्य
यदत्ययः स उपाधिरिति बोध्यमानस्य पर्यावृत्तिर्नोपपत्तेः । तद्वर्त्मना
हि व्याप्तिर्न बाधसुमरन्नात्र स्वादिके साधनाभिमतं च कास्तीत्युपाधि
रसः वक्ष्यते तदिदमाहुः । “अन्ये परपदुक्तानां यामोनामुपजावकाः ।
तेदृशैरपि नेकेषां व्यापकाभावधारणाः ।” स उपाधिर्निश्चितश्चा
प्रकृतस्य यत्तेदुक्तते । “जावकाः स्थितिरिति कृत्य प्रतीतिरिति प्रकृतते
विपक्षस्य कृत्यत्वात् तेषामनिकावले ।” मिति अत्र साध्यव्यापके एते
तरत्येपि प्रसङ्गात् । तद्वतिरिति इत्यपीति चेन्न बाधोपीतस्य तस्या
व्यापनात् अन्यथा निरुपाधिसव्यव्यिव बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन
बोधाधिरूपीत्यनेन अन्येन वेति न कश्चिद्विरोधः । अतर्ह्यसमि विरोध-
स्यापमिति चेन्न तथापि साध्याव्यापकत्वे सतीति तद्व्यापनवधारणे
न शक्यावधारकम् एवं साध्यव्यापक इत्यपि । अथ मन्त्रे अदृश्यमि-
त्यारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुतया अभिचारिण्यस्याप्यापा-
सतादृष्टव्यमित्यारसाध्यत्वसम्भवात् सस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न इत्यत
इति च निरूपयितुमशकम् । व्याप्तिरप्युक्तानेन साध्यत्वाभावेन तद-
व्यभिचारः कथमवधार्यः साध्यं व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न व्यापनव-
र्गमे व्यापकाद्येनवर्गमात् । सम्भावितव्यापकभावोव्यापकोपेक्षित इति
चेन्न व्यापकस्यातिरुक्तौ किं रूपतया सम्भावनापि स्यात् । अथ साध्य
व्यापक इत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभविषि साध्ययितुमर्हत्तस्य विव-
क्षितं वात् न कथं ज्ञातव्यमिदमेव साधयितुमर्हं मिदं नेति व्यापक-
त्वादिति वक्तुमशक्यं वात् । नच साध्याव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चितं
शक्यम् स प्रयत्नमैवतनयत्वादित्यत्र शाकाद्यादृष्टपरिणतिपरम्परा-
या मैवतनयेऽभावस्य दूरधिगमत्वात् । यत्तात्कालिकस्य निश्चायकं
प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम् अन्यत्र प्रकृतोपाधित्वं भेद

तन्मयत्वात्प्राप्त्याऽपि साधनस्यैव साधनत्वमित्यत्र भिदा-
मकाभावादिति चेन्न मेधतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छ-
ब्दाया अपि हेतुः प्रत्यत्वात् । तत्रापि तत्सत्तामयोत्पत्तिपरत्वस-
भिधाने च तस्याः तस्या अपि मेधतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं शक्य-
त्वात् । अथवा सर्वे साधनसिद्धिः चेन्न उपाध्यपन्यास एव कुतोऽन्यथा न
न्यात् साध्यसामग्यः उपाधित्वे धुमानुमानसाधारणत्वात् । एवञ्च साध्य-
सामग्योपाधित्वव्यवहारार्थमपि निश्चयं विमोचनीयं इहामत्वदेव साध्ये
प्राप्त्याऽपि साधनसिद्धिः तस्याऽपि साधनत्वसिद्धिः साधनत्वसिद्धिः साधन-
त्वसामग्येन कथमप्राप्त्यपि साधयितुं शक्यत्वमिति चेन्न मैवम् प्रत्यक्षं
तयोदापि मेधतनयत्वादिना साधने साधनाख्यापकत्वस्य प्राप्त्युत्पत्तिः शक्य-
त्वात् । अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्ये कष्टदृष्टान्तस्यैव कष्टदृष्टान्तस्यैव च
सकर्तृकत्वमुपाधित्वभयादिभिः स्यादेवं ब्रह्मसत्पूर्वकत्वे प्रत्यक्षपूर्व-
कत्वं प्रत्यक्षपूर्वकत्वे च ब्रह्मसत्पूर्वकत्वमेवं ब्रह्मसत्त्वात्प्राप्त्युत्पत्तिः
पीत्यनजन्तजेवत्वं तस्मिन् ब्रह्मसत्त्वात्प्राप्त्युत्पत्तिः साधन-
त्वादि विवृतमुमानव्याकृती न्यात् । यतएव साधनसाधनसम्बन्धं प्रति
व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । वनाप्युपाधिनिश्चीयते
तथाप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाख्याप्यंमणमेवतादां
लोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपन्नस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तथा
सति तत्र प्रवृत्तीनामवित्तमेव निर्वृत्तं स्यात्सतीति चेन्न । यत्तु वनायो
निवृतमजेषोः परं मन्त्रमन्त्राद्यं न प्रतिपद्यं तथापि स्वीकृतनिश्चिनो
पाधिभाव काशश्चित्तेपाधित्वसमपितदनुकूलं मन्यते कोऽन्या गितस-
ज्जात् । नच अविनिश्चितोपाधनभ्युपगमे तत्त्वज्ञः शक्यः यत्र प्रत्यक्षो-
क्तोपाधिलिख्यस्तत्रैव तदगमन्यामं भविष्यतीति चेन्न येन्द्रियकनाधे त-
ज्जातोवस्यातीन्द्रियस्याप्येजकीप्रियमात्रेण हेतुनैव साधयितुं शक्य-
त्वात् । नच यदेकमेकजातीयमेन्द्रियकं तदनेनैन्द्रियकनाधे हेतुमत्ता-
दतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्शनात् जठरानवादि साधनाख्यापकत्वे

सति साध्यापक इति च प्राकाशद्वारपरिक्रान्तिपरस्परसाध्यं न चाग्रे ।
 तीक्ष्णपक्षतदोषः । नहि प्राकाशितं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं
 व्याप्नोति । अस्तु वा कथमपि तथापि ज्ञानत्वं न व्याप्नोति इत्थं
 नोक्तशिलादिश्यामलस्यादाराज्ज्ञत्वात् । शरीरज्ञानत्वं साध्यं तत्र
 व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न व्याप्त्युपाधेरभिधेयत्वात् न च पुरुषज्ञान
 त्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्मादेव हि साध्यं पक्षधर्मो सिद्ध इति न
 व्याप्त्या अन्वयः पुरुषपदस्याव्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वादातात् । पर-
 स्परसाधनविशेषसादिशेषज्ञानपक्षव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तज्ञानपक्ष
 समवेतज्ञानत्वस्य परस्परसाधनम्भिः कार्यं व्यवच्छेदः स्यात् । न च
 साध्यसाधनसम्बन्धादुक्त्यभिप्रायः । साध्यव्यापकत्वं साधुपसाक्षात्-
 कृतिकृतादेस्तैजसादित्वे साध्यं भूदुद्धूतस्त्वपवत्वादेरुपाधित्वम् ।
 तीक्ष्णेनापि च विशेषणतया निवेष्टेन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्य-
 ष्टेयं तदा तस्य व्यभिचारः शङ्काधनक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् ।
 अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेदः तदा विशेषणत्वासिद्धिरिव । नहि प्रयोगेन
 नात्राविशेषणमर्थवद्भवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति अन्यथा शरी-
 रज्ञानत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमस्तिद्वौ पर्यवस्येदिति । किञ्चाभासे
 व्यतिरेकिणि पक्षधर्महेतौ जीवच्छरीरं स्थित्याद्यद्वयव्यातिरेकता-
 नेकमव्यवत् प्राणादिमत्त्वादित्यादेः कथमिवमुपाधिजन्यत्वं व्य-
 ष्टाप्यं गद्याभासे व्यतिरेकगुणानामभिप्रायः तदुपाधिसाध्यात-
 मिव्यते तस्य पराभिमतस्य कचित् सिद्धापत्तेः । व्यतिरेकव्याप्त्यु-
 पाधिहेतुं तर्हि व्यतिरेके यस्याप्यं तस्य व्याप्यउपाधिरवश्यं मन्त्रो
 ऽन्येउपाधेरन्वये साध्यावयवपत्तिरित्युपाधेव्यतिरेकव्याप्तप्रत्ययमाव-
 द्यानुपगम्यतया उपाधेर्युपापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्या-
 प्यतया मन्त्रवदिति परसाध्यापत्तिः । असमव्याप्तिकथोरन्वयव्याप्ति
 साध्यसाधनभाववैषम्येन व्यतिरेकव्याप्तिरिति । न च दोषास्तरेव
 तर्हि साध्यमिति वाच्यं हेतोः पक्षधर्मत्वस्थितौ व्याप्तिद्वयार्थं तयोपा-

धुपगमयैवात । भवतु वा या काचित्प्रामिर्नाम तत्साधकवानुमिति
भावात् साध्यानुमितेस्तु व्याप्तिरेकस्या तत्साध्यात्वम् । तद्दे वा-
ननुप्रामादिनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्मेऽनुमितिं भावयत
इति वदन्ति ।

तत्र केयं पक्षधर्मात् । पक्षाधितेति चेन्न वैश्यायिकादीन् प्रति-
प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् विषयविषयिभाधस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपाति-
रिक्तस्यानङ्गीकारात् तद्येच्च ज्ञेयान्वितत्वायोगात् । अस्यां पक्षोक्त्या
यदुक्तं पक्षधर्मात् सिद्धाधिविशिष्टधर्माधर्माति चेन्न सिद्धाध-
विधा हि प्रतिगिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्वात् । आद्ये साध्या-
नुमित्यनुदयप्रसङ्गः । द्वितीये वास्तुभिर्गन्धानुमेयकुत्सितरसविषय-
साध्यानुमित्यनुदयप्रसङ्गः । न चागन्धारितधर्माधर्मा पक्षा हेतु-
मनया प्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात् । अगन्धारित-
वानवधारितधर्मात् अनुपपत्तेः । न चानवधारितहेतुविषयधर्माधर्मा-
पक्षा । तथाहि किमानवधारितधर्मा न तावदनुमानप्रयोगात् स्वय-
मजाते परं पक्षप्रयोगात् । प्रतिपादयेति चेन्न प्रतिपादिविशि-
ष्टार्थे वादितया परस्परविरोधोत्कर्षोपक्रमनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ।
तथागन्धारणं अस्मिन् हेतुविषयधर्मागन्धारणं वादिप्रयोक्तव्यहेतु-
विषयगोचरे वा । न तावदाद्यः अपिसर्वनिश्चयदशाधामपि तत्र
हेतुविषयवस्तुतया परापरधर्मागन्धारणात् धूमं प्रति धर्मतस्य पक्ष-
धर्मात्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् तद्देतुनामपि
वादिप्रयोक्तव्यत्वात् साध्याधारणविशद्यायाज्ञाननुगमात् इतरेतराश्रय-
दोषाच्च । पक्षधर्मागन्धारणं हेतुत्वनिरूपणात् साध्यानुमानस्य हेतु-
त्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् साध्यानुमाने च हेतोरपरोक्षत्वात्
पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात् विरुद्धहेतौ च पक्षासाधकप्रस-
ङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्देतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविषय-
त्वात्प्रादुर्भावात् । एतेन सन्निगधसाध्यधर्माधर्मा पक्षा साध्यत्वश्च

स्वपराधीनमानसाधारणमृत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरुक्तम् प्रतीतिरिति
 कथेन सामान्यतेत्यापकावगाहप्रवृत्तं विशेषमादाय परं पर्यव-
 सःप्रयितुं व्याप्यसामर्थ्यं सेति चेन्न तस्याः सामान्यविययायाः अनुप-
 पत्तेरसिद्धेः कालिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुपवेष्टात् अधिक-
 विवक्षाकाङ्क्षित्वे विरम्यचापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्वा । विशेष-
 विययायाः अनुपपत्तिरिति प्रसङ्गात् । पक्षधर्मत्वमात्रं यदि साध्य-
 व्यतिभेदा सिद्धेऽपि तर्ह्यनुमाद्य तां प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षं न युञ्जन्त्यात् पुर-
 यन्तुमायी प्रत्यक्षेण पुरमद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयो स्यात् । प्राग्भि-
 शेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न पश्चात्तत्र तद्वर्णित्वाच्च संशयोति ।

उपमानमपि किमुच्यते । सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके तत्र कृता-
 वपि प्रसङ्गात् । अनुभवद्वयमिधने च सदृशाविभाविकीक्रियत्रेपि
 प्रसङ्गात् । सोऽपि गन्धो गवा सदृशो गन्धत्वात् गन्धोक्तरवद्व्यनु-
 मानस्यापि तदभापत्तेः । स्वमात्रोक्तिरेऽपि । किञ्चैवमितिलक्ष्य-
 मिदमुपमितिकरणार्थं वा स्यात् । नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः ।
 सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति सन्नोपमेयं मुख्यमित्यादि सदृशमिति
 सेति चेन्न व्यक्तादिकरणसम्भवे तदुदाहरणसिद्धेः । नापि द्वितीयः
 सादृश्यज्ञानस्य सर्वव्याप्त्यभावात् प्रमाणात्तरवत्प्रमाणात्तरत्वापार-
 पकजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् । नच सादृश्यमनुगतमस्ति मुख्य-
 सादृश्यस्य वृत्तसादृश्यस्य च भेदेर्नैवोपपत्त्यात् । नच सादृश्यरूप-
 त्वमनुगते तेष्वप्युदाहरणः । तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकत्व-
 त्वादौ सादृश्यरूपात्वाश्रिते सादृश्यरूपात्वाश्रयकान्युपगमे परस्पर-
 अयभावाऽन्युपगमे वाननुगमः । तयोः सादृश्यज्ञानान्युपगमे वान्य-
 चापि तथापत्तिः । किञ्च वैधर्म्यं प्रतीतेरपि प्रमाणात्तरत्वमेव स्याद-
 विशेषात् । स्वमेवान्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गे । वा
 सादृश्यवैधर्म्येऽपि वा परिगणितमेव वान्तर्भावः स्यादिति । अथतोऽ-
 मानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरूपमानमित्यपि न कालि-

वाक्यादपि तथाप्रमितेः । यत्र तस्यापरोक्षत्वात्ति चेन्न सधाद्यत्र
 अभिप्रायविवक्षितं सधायकं सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीकभागेन सहै
 वैश्विककसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्बन्धस्येति चेन्न
 प्रत्यक्षतो मोक्षवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि यत्र गौर्गवमेव सदृशी मो-
 क्षादिवमिवेत्यनुमित्यावपि प्रसङ्गात् । अक्षिज्जनापीति चेन्न तन्मेव
 मत्वज्ञानानुमानशब्दानुत्यजे सतीत्युक्तं स्यात् । तथाच विशेषणमेव सम-
 र्थमित्यप्रतीकमानस्येत्यादि व्यर्थम् । मोक्षदेवमेव पदान्तरमिति चेन्न
 अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् तेन सादृमेतत्सादृश्यस्यागेन सादृ तत्सादृ-
 श्यव्यतिरेकेणानुपपत्तमानत्वात् । अन्यथा अन्यथाप्रत्ययोत्यन्ति विषयं
 प्रमायान्तरमापद्यते । तत्सादृश्यं पुनरिति प्रतीतिर्यथा स दीर्घ-
 इति चान्यथा कृतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमायान्तरमनिच्छता
 प्रीत्यमर्थापत्तिरनुमानेऽवान्तरभावा एव प्रमाणीकृत्या वा । यतश्चा
 प्रतीतगवयवान्तरसमान्यस्यादृष्टान्तानुमानासम्भवात् गवयेनागेन
 सदृशी सा गौरिति मिति विषयमिति रित्यपि व्युत्क्रमः । तथैतत्सादृश्य-
 स्येतेन तत्सादृश्यं विमानुपपत्त्यैव सिद्धेरिति । अनवगतसङ्कृतिस्त्वा
 समभिवाद्यतवाक्यार्थस्य संबन्धानुसन्धानमुपमानमित्यपि न प्रसङ्ग-
 त् सङ्कृतेरेवम्भूतोपमित्यव्यापनात् । अस्मृतसङ्कृतीत्यभिधेयमिति चेन्न
 अनुभूतकालान्तरप्रसृतसङ्कृतेरव्यापनात् । अस्मृत्यभाव इति चेन्न
 कदापिदकार्यमाकताया कृतापि सम्भवात् कार्यंदा अस्मृत्यमाकताया
 क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमितिप्राक्काल इति चेत्स्यादेवैतद्यदपमितिर्च-
 क्षिता स्यात् तदर्थमेव तु ब्रह्ममिदम्भवतः । किञ्च सर्वैरनवगत-
 सङ्कृतिवस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्कृतिवस्य वाक्यनेऽपि
 सम्भवात् उपमानेति च पूर्वनिरस्तम् । यत्तथा प्रमितेरेव प्रमानेति
 माभिधाने अनुमानस्यभावात् व्यक्तौ प्रसंगेन सदृशेऽननुगत्यापत्तेः ।
 संक्षेपव्यापुञ्जं गोसदृशगवयः प्रायः कानगे महति दृश्यत इति श्रुत-
 वाक्यस्य ज्ञानमपदाविदितसङ्कृतेर्गवयपदविदितसङ्कृतेश्चासंघासिद्धि-